

ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები

№5

სინური მრავალთავი 864 წლისა და მისი მნიშვნელობა ქართული ენის
ისტორიისათვის

[სინური მრავალთავი 864 წლისა და მისი მნიშვნელობა ქართული ენის
ისტორიისათვის]

აკაკი შანიძე

#287

I. აღწერილობანი და გამოცემანი

1. ცნობები ხელნაწერის შესახებ. სინური მრავალთავი, რომლის ტექსტი ამ წიგნშია დაბეჭდილი მთლიანად, წარმოადგენს პირველ ქართულ თარიღიან ხელნაწერს, რომელიც 864 წელსაა გადაწერილი იერუსალიმში, საბაწმიდის ლავრაში. სინური ეწოდება მას იმიტომ, რომ დაწერისთანავე სინას მთას შესწირეს და ამჟამად იქ არის დაცული, წმ. ეკატერინეს მონასტერში.

პირველი ცნობა ამ ხელნაწერის შესახებ გამოაქვეყნა პროფესორმა ალექსანდრე ცაგარელმა, რომელიც 1883 წელს ქართულ ხელნაწერთა და სხვა ქართულ სიმკვლეთა აღწერის მიზნით პეტერბურგიდან აღმოსავლეთს გაემგზავრა, მოვლო სინას მთა, იერუსალიმი, შემდეგ ათონის მთაც და დაბეჭდა იქ მოგზაურობისა და მეცნიერული მუშაობის ანგარიში¹.

¹ А. Цагарели, Памятники грузинской старины в Святой Земле и на Синае: православный палестинский сборник, т. IV, вып. первый, СПб 1888: ამ წიგნის შესავალი ოთხი თავისაგან შედგება: I. Путь в Святую Землю и на Синай (გვ. 1—27). II. Исторический очерк сношений Грузии с Святою Землею и Синаем (გვ. 27—88). III. Описание Грузинских памятников в Святой Земле и на Синае (გვ. 89—140). IV. Грузинские колонисты в Палестине (გვ. 140—142). მოსდევს დამატებანი: Приложение I. Каталог грузинских рукописей монастыря св. Креста, близ Иерусалима (გვ. 143—192). Приложение II. Каталог грузинских рукописей Синайского монастыря (გვ. 193—240). Приложение III. Палестинские надписи (გვ. 241—252). Приложение IV. Письмо царя Ираклия II (გვ. 252—253). ბოლოს დართული აქვს Указатель собственных имен (გვ. 225-297), Указатель рукописей по времени их написания (გვ. 299-305), Указатель мест написания рукописей (გვ. 305). ახლავს 11 ტაბულა, ჩართული შიგადაშიგ. ამათგან ყველა დანართი და სამიგბელი უცვლელად არის შესული ა. ცაგარლისავე წიგნში: Сведения о памятниках грузинской письменности. Выпуск второй СПб 1889, გვ. 1-119 (ოღონდ აქ მარტო ხელნაწერთა სურათებია ჩართული). როგორც ჩანს, დანართების ტექსტი ერთსა და იმავე დროს დაიბეჭდა ორივე გამოცემისთვის, მაგრამ სხვადასხვა პაგინაციით: 1/143, 2/144, 3/145 და ასე ბოლომდის (პირველი ციფრი Сведения-ს უჩვენებს, მეორე — Памятники-ს. დანართებად აღნიშნულია ისინი მხოლოდ Памятники-ში).

ა. ცაგარელი სინას მთაზე იყო 1883 წ. თებერვალში. აქ მან სამიოდე დღის განმავლობაში მეტად მძიმე პირობებში აწერა 93 ქართული ხელნაწერი და მათ შორის მრავალთავი, რომელიც მას 83 ნომრად აქვს აღნიშნული. ა. ცაგარელი 208 ფურცელს თვლიდა ხელნაწერში, რომელიც მისი აზრით ორი არა-თანაბარი ნაწილისაგან შედგებოდა. რომ არსებობდა მესამე ნაწილი, ეს მას ვერ შეუნიშნავს, თუმცა კი უნახავს და აუწერია კიდეც ცალკე ნომრად (№86)².

#288

იმავე სინას მთაზე ხელნაწერთა აღწერის მიზნით 1902 წელს იყვნენ ნ. მარი და ი. ჯავახიშვილი³. 864 წლის მრავალთავის აღწერა წილად ჰხვდომია ნ. მარს, რომლის სინას მთის ხელნაწერთა აღწერილობა დაიბეჭდა მისი სიკვდილის შემდეგ პირდაპირ ისე, როგორც მას სინას მთაზე შეუდგენია, სხვა ახსნა-განმარტების გარეშე⁴.

ნ. მარმა მრავალთავის ორი ნაწილი (№№ 32, 33) ერთად აწერა⁵, მესამე კი — ცალკე⁶ (№ 57, ცაგ. № 86), მაგრამ აღნიშნა, რომ მრავალთავის დაკლებული ფურცლების ერთი ნაწილი № 57 ხელნაწერში აღმოჩნდა⁷. ცაგარლისაგან განსხვავებით ნ. მარმა თავის აღწერილობაში მოიყვანა ნაწყვეტები ხელნაწერიდან: სათაურები და დასაწყის-დასასრული ცალკეული თავებისა. მარის წიგნს ახლავს სურათები, რაც ბევრს ჰმატებს აღწერილობის ღირსებას. სურათზე წარმოდგენილია: ყდა (ზედა და ქვედა, ტაბ. I, II), ერთი საფარველი ფურცელი (სირიული ტექსტით), რომელიც ყდაზე ყოფილა დაკრული (ტაბ. VI), გვერდები 59 v და 60 r (ტაბ. XVI), გვ. 273 v (მართით 213, ტაბ. XVII) და ქრონიკონიანი გვერდი 274 r (მართით ფ. 214, ტაბ. XVIII).

მოკლე ცნობა სინური მრავალთავის შესახებ ნ. მარს მოეპოვება კიდეც მის მიერ გამოცემულ სვინაქსარში⁸.

ათონის მთის ქართ. ხელნაწერების აღწერილობა კი ცაგარელმა ორი წლით ადრე დაბეჭდა წიგნში: Сведения о памятниках груз. письменности. Выпуск первый. Спб 1886, გვ. 69-96.

² ა. ცაგარლის შეცდომა ხელნაწერის ფურცლების სათვალავში ადვილი გასაგებია იმ მძიმე პირობების გამო, რომლებშიც მას უხდებოდა ხელნაწერების აღწერა: ოთახებს არ ათბობდნენ, ციოდა, ქარი ქროდა და თოვლი მოდიოდა.

³ Н. Марр, Предварительный отчет работах на Синае, веденных в сотрудничестве с И. А. Джаваховым, и в Иерусалиме, в поездки 1902 года (апрель-ноябрь): Сообщения И. Православного палестинского общества, т. XIV ч. II (1903). სინური მრავალთავის შესახებ აქ საუბარია 50-ე გვერდზე.

⁴ Н. Марр, Описание грузинских рукописей Синайского монастыря. М. - Л. 1940.

⁵ Описание, გვ. 1-26.

⁶ იქვე, გვ. 93-97.

⁷ იქვე, გვ. 2.

⁸ Le synaxaire géorgien. Rédaction ancienne de l'union arméno-géorgienne. Publié et traduit d'après le manuscrit du couvent Iviron du mont Athos par N. Marr. Patr. Or., t. XIX, f. 5, Paris 1926.

ყველაზე საფუძვლიანი აღწერილობა სინური 864 წლის მრავალთავისა მოეპოვება ლუვენის უნივერსიტეტის პროფესორს ჟერარ გარიტს (Gerard Garitte). იგი მონაწილე იყო სამეცნიერო ექსპედიციისა, რომელმაც 1950 წ. მიკროფილმზე გადაიღო სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერში დაცული სხვადასხვა ენაზე დაწერილი ხელნაწერები და, მათ შორის, ქართულებიც⁹. ჟ. გარიტმა, რომელიც ხელმძღვანელობდა ქართული ხელნაწერების მიკროფილმზე გადაღების საქმეს სინას მთაზე, 1956 წელს გამოსცა სინას მთის სალიტერატურო ჟანრის ქართულ ხელნაწერთა ვრცელი აღწერილობა¹⁰, სადაც სინურ მრავალთავს უჭირავს გვ. 72-97. აქ უკვე გამოვლენილია, რომ ა. ცაგარლისა და ნ. მარის მიერ ცალკე ნომრად აწერილი ერთი ხელნაწერი

#289

(ცაგ. 86, მართ 57) შუა ნაწილია მრავალთავისა, და იგი სხვა ნაწილებთან არის განხილული. ჟ. გარიტს მოყვანილი აქვს თავების სათაურები, მათი დასაწყის-დასასრული, ყველა ეს ნათარგმნია ლათინურად და დართული აქვს ბიბლიოგრაფიული ცნობები თვითეული თხზულების შესახებ, რომლებიც მრავალთავში მოიპოვება.

მე-17 თავი, რომელსაც წინ აკლია (გვ. 90-93), ჟ. გარიტს ტიმოთე იერუსალიმელის თხზულება ჰგონებია,¹¹ მაგრამ ილია აბულაძემ გამოარკვია, რომ ეს ნაკლული თხზულება ეკუთვნის ევსუქი იერუსალიმელს.

2.მრავალთავის რაობა და შიგ შესული თხზულებანი. სინური მრავალთავის ბოლოს დართულ ანდერძში ნათქვამია: „მე, მაკარი ლეთელი, ძმ გიორგი გრძელისად, ცოდვილი ფრიად, ღირს მყო ღმერთმან შესაქმედ წმიდისა ამის წიგნისა მრავალთავისა თანა-შეწევნითა ძმისა ჩუენისა სულიერად ჰიმენ კახისადთა და ჯელთ-წერთა დედის ძმის წულისა ჩემისა ამონა ვახთანგ მოძარღულისა მისადთა“. აქედან ჩანს, რომ წიგნს ეწოდება „მრავალთავი“, რომელიც ნიშნავს, რომ იგი მრავალი თავისგან, ე. ი. მრავალი ნაწარმოებისაგან არის შემდგარი. შინაარსით იგი წარმოადგენს დღესასწაულთა შემკობას, როგორც

⁹ მოკლე სარჩევი ამ მიკროფილმებისა, ექსპედიციის საქმიანობის მოთხრობით, მოცემულია წიგნში: Checklist of Manuscripts in St. Catherine's Monastery, Mount Sinai, microfilmed for the Library of Congress, 1950. Prepared under the Direction of Kenneth W. Clark, General Editor of the Mount Sinai Expedition 1949-50. Washington 1952.

¹⁰ G. Garitte, Catalogue des manuscrits géorgiens littéraires du mont Sinaï (CSCO, vol. 165). Louvain 1956).

¹¹ მარც ასევე ვარაუდობდა: „Слово, повидимому, Тимофея Иерусалимского (без начала)“: описание, 93.

ეს ნათქვამია ცოტა ქვემოთ: „ამას შინა არს შემკობად წელიწდისა დღესასწაულთა ყოველთად, თქუმილი წმიდათა მოძღუართად“.

რადგანაც ხელნაწერს ამჟამად ბევრი აკლია, ამიტომ „ყველა დღესასწაული“ შემკობა აღარ მოიპოვება შიგ, მაგრამ, რაც დარჩა და მოიპოვება, დიდი განძია ქართული ენის ისტორიისათვის.

„მრავალთავ“ ტერმინის შესახებ კ. კეკელიძე წერდა: „მრავალთავი წმიდათა მარტვილობა-ცხოვრების კრებულს ეწოდება. ასეთი სახელი იმიტომ ჰქვია ამ კრებულს, რომ იმაში არა ერთი ცხოვრება და შესხმაა, არამედ მრავალი¹²“. ი. ქსიფილინოსის ცნობით, (XI ს.), ზოგ პირს მრავალთავად მიაჩნდა კიმენური რედაქციის წმიდათა ცხოვრება-წამებანი¹³.

ცნობილია რამდენიმე ძველი (IX-XI ს.-თა) მრავალთავი, რომელთაგანაც ოთხი საქართველოს მუზეუმშია დაცული: გურიის უდაბნოსი (A 1109), ე. წ. „სვანური“ (A 19), პარხლისა (A 95) და A 144. ამას გარდა, ათონის მთაზე დაცულია ერთი მრავალთავი, (№ 11 ბლეიკის აღწერილობით)¹⁴.

ძველად, X-XI საუკუნეებში, მრავალთავი მეტად საჭირო წიგნი იყო და იგი ყოველ მონასტერსა და დიდ საეპისკოპოსო საყდარს უნდა ჰქონოდა. მელქისედეკ კათალიკოზს შეუწირავს სვეტიცხოვლისათვის „სათანაოდ მრავალთავი¹⁵“. გრიგოლ ბაკურიანის ძემ მის მიერ დაარსებულს პეტრიწონის მონასტერს შესწირა სხვადასხვა წიგნი და მათ შორის მრავალთავიც: „სხუად ერთი წიგნი მრავალთავი“ (თ. 34 A, მუხლი 31).

#290

მრავალთავის ცალკეული თავები საკითხავებად იყო განკუთვნილი ამა თუ იმ დღესასწაულისთვის. ეს კიდევაც აღნიშნულია სათაურებში ბევრგან, მაგ.: საკითხავნი სახარებისანი (გვ. 3, სამი საკითხავი); საკითხავი წმ. ღმრთის მშობელისათვის და ზაქარიაჲს დადუმებისა (გვ. 24), საკითხავნი წმ. შობისანი (გვ. 31, სამი საკითხავი), წმ. იაკობ მოციქულისა და ძმისა უფლისა საკითხავი (გვ. 55), საკითხავნი წმ. განცხადებისანი (გვ. 74, ოთხი საკითხავი), საკითხავნი წმ. მარხვათანი (გვ. 100, ორი საკითხავი), საკითხავნი წმ. ლაზარწსნი (გვ. 124), საკითხავნი ახალკვრიაკისანი (გვ. 171) და სხვ¹⁶.

¹² ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლები. ნაწ. პირველი. კიმენი, ტ. I (1918), გვ. XI.

¹³ კ. კეკელიძე; Иоанн Ксифилин: XB I, 1912, 340-341; 343.

¹⁴ R. P. Blake, Catalogue des manuscrits géorgiens de la Bibliothèque de la Laure d'Iviron au mont Athos (სათანადო ნომერი ცაგარლით იქნება: 57).

¹⁵ კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძვ. ქართ. ლიტ.-ის ისტორიიდან, I, 247.

¹⁶ ნახეთ შინაარსი (გვ. 05-09).

როგორც აღნიშნული აქვს ჟ. გარიტსაც¹⁷, სინური მრავალთავის შემონახულ ნაწილში „შემკობილია“ შემდეგი დღესასწაულები (უძრავი და მოძრავი): ხარება (25 მარტს, №№ 1-4), შობა (25 დეკემბერს, №№ 5-7), წმ. იაკობისი (26 დეკ. №8), წმ. სტეფანესი (27 დეკ. №№ 9-10); წმ. ბასილი (1 იანვ., №№ 11-12), განცხადება (6 იანვ., №№ 13-16), მირქმა (2 თებერვ., №№ 17-18), მარხვანი (№№19-20), ორმოცთა მოწამეთა (9 მარტს, №21), ბზობის ორშაბათი (№22), ბზობა (№№23-25), დიდი ორშაბათი (№26) [აქ აკლია 75 ფურცელი]; აღვსება (№№27—28), ახალკვირიაკე (№№29—30), ამალღება (№31), მარტვილია (№№32—33), იოვანე ნათლის-მცემლის შობა (24 ივნისს, მარტივი ხსენება), ფერისცვალება (6 აგვისტოს, №34), მიძინება (15 აგვისტოს, №№ 35—36), იოვანე ნათლის-მცემლის თავის კვეთა (29 აგვისტოს, №№37—38), ღვთის-მშობლის შობა (8 სექტემბერს, მარტივი ხსენება), სატფურება (13 სექტემბერს, №№ 39—40), ჯვართ ამალღება (14 სექტემბერს, №№41 — 43), წამება პეტრესი და პავლესი (28 დეკემბერს¹⁸, №№ 44 — 45), შესვენებულთა დღესასწაული (პირველ კვირას მარტვილიის შემდეგ?) №№ 46 — 49), სინა-რაითის მამათა მოსრვა (13 იანვარს¹⁹, №50).

ის გარემოება, რომ ხარება უსწრებს შობას, ქართული მრავალთავის თავისებურებაა სათანადო ბერძნულ წიგნებთან შედარებით, სხვა მხრივ კი იგი ასე თუ ისე ბერძნული მრავალთავების C ტიპს მისდევს, ამბობს ჟ. გარიტი²⁰.

აღსანიშნავია მაინც, რომ სამი უკანასკნელი დღესასწაული, რომელთაც 7 საკითხავი აქვთ განკუთვნილი (№№ 44—50), არღვევს დღესასწაულთა საწელიწდო რიგს²¹.

291

სინურ მრავალთავში მოთავსებულ თხზულებათა ავტორები ცნობილი პირებია, რომლებიც საეკლესიო და სამწერლო ასპარეზზე მოღვაწეობდნენ III-V საუკუნეებში²²: ამონიოს (IV ს.), ათანასი ალექსანდრიელი (†373 წ.), ანთიპატროს

¹⁷ Catalogue, pp. 92-93.

¹⁸ პეტრე და პავლეს წამებას მრავალთავები A 19 და A 95 დეკემბერს დასდებენ ჟ. გარიტი 8 მაისს უჩვენებს.

¹⁹ სინელთა და რაითელთა მოწყვედა იოვანე-ზოსიმეს კალენდრით დადებულია 13 იანვარს (ჟ. გარიტი 14 იანვარს უჩვენებს).

²⁰ C ტიპად იგულისხმება ერთი სამ ტიპთაგან, რომლებიც დაუდგენია A. Erhard-ს ამგვარი ბერძნული შესხმითი კრებულების მიმოხილვისას: A. Erhard, Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. Erster Teil. Die Überlieferung . 3 Bde (Texte u. Unters. 50, 51, 52). Leipzig 1937, 1938, 1943-52, II, 65—91. (ვიმოწმებ ჟ. გარიტის ცნობის მიხედვით: Catalogue, p. 93).

²¹ ჟ. გარიტი, იქვე, გვ. 93.

²² წამებად სტეფანესის A 95-ით მიეწერება ლუკა მახარებელს (I ს.), მაგრამ, რა თქმა უნდა, ცნობა მეტად საეჭვოა. ალბათ, არჩეულია ლუკიანე და ლუკა.

ბოსტრელი (V ს.), ბასილი კესარია კაპადუკიელი (†349), გრიგოლ ნეოკესარიელი (†270-275), ევსები კესარიელი (†339-340), ევსუქი იერუსალიმელი (V ს.), ეპიფანე კვპრელი (†403), ევრემ ასური (†373), იოვანე ოქროპირი (†407), კირილე იერუსალიმელი (†386), ლუკიანე (V ს.), მელეტი ანტიოქიელი (IV ს.), პროკლე კონსტანტინოპოლელი (†446) სევერიანე გაბალონელი (†408)²³.

შემოწმებას მოითხოვს საკითხი იმის შესახებ, თუ რამდენად სწორია ცალკეულ თხზულებათა სათაურებში ნაჩვენები ცნობა, რომ „თქმული“ ამა და ამ ავტორისააო. შეიძლება ავიღოთ ერთი მაგალითი, რომელიც მეტად დამახასიათებელია. საშობაო საკითხავი, რომელიც ასე იწყება: „საიდუმლოსა უცხოსა და დიდებულსა ვხედავ“ (გვ. 31—39), ჩვენი ხელნაწერის მიხედვით ათანასი ალექსანდრიელს მიეწერება. ამავე პირს ასახელებს იმავე თხზულების ავტორად აგრეთვე „სვანური“ მრავალთავიც (A 19, გვ. 41—52) და პარხლისაც (A 95, გვ. 46 — 58), როგორც ეს აღნიშნულიც აქვს კ. კეკელიძეს²⁴. მაგრამ ამავე თხზულების რუსული თარგმანი დაბეჭდა პროფ. ნ. საგარდამ გრიგოლ ნეოკესარიელის თხზულებათა შორის იმ ტექსტის მიხედვით, რომელიც სომხურიდან ლათინურად ეთარგმნათ (J. Pitra, *Analecta sacra*, t. IV. 386—387)²⁵, თანაც აღინიშნა, რომ ამ თხზულების დედანი ბერძნულ ენაზე დაკარგულად ითვლებოდაო; მე კი გამოვარკვიეო, რომ იგი ბერძნულად დიდი ხანია ცნობილია და იბეჭდება კიდევ, ოღონდ იოანე ოქროპირის საეჭო თხზულებათა შორისო“ (მაგ., PG. t. LVI, col. 385 — 394, რუს. თარგმანი შესრ. პეტერბ. სას. აკადემიის მიერ, ტ. VI, გვ. 692—699)²⁶.

ამგვარად, ზემოთ დასახელებული თხზულება მიეწერება სამ ავტორს: ათანასი ალექსანდრიელს, გრიგოლ ნეოკესარიელს და იოანე ოქროპირს, მაგრამ, თუ რომელი მათგანისაა ნამდვილად, ამ საკითხის კვლევა პატროლოგიის სპეციალისტებისთვის მიგვინდია. ჩვენს მრავალთავებში, კერძოდ სინურში, იგი ათანასის თხზულებადაა მიჩნეული და ამ ჩვენებას ჩვენ ხელუხლებლად ვტოვებთ. შეიძლება ავტორობის საკითხი წამოიჭრას ზოგიერთ

292

²³ ცნობები ამ ავტორთა ცხოვრებისა და გარდაცვალების წლების შესახებ ამოკრეფილია კ. კეკელიძის წერილიდან: „უცხო ავტორები ძველ ქართულ მწერლობაში“ (ქართ. ლიტ. ისტორია, I, 1941, გვ. 569—676; ეტიუდები ძველი ქართ. ლიტერატურის ისტორიიდან, V, 1957, 8-114) და შედარებულია ალთანერის წიგნის ცნობებთან: B. Altaner, *Patrologie*. 1958.

²⁴ კ. კეკელიძე, ქართ. ლიტერატურის ისტორია, I (1941), გვ. 571; ეტიუდები ძველი ქართ. ლიტერატურის ისტორიიდან, V (1957), გვ. 9.

²⁵ Творения св. Григория Чудотворца, епископа неокесарийского. Перевел профессор Николай Сагарда. Петроград, 1916, стр. 156-171.

²⁶ სხენ. თხზულების წინასიტყვაობა, გვ. IV-V.

სხვა თხზულებათა შესახებაც, რომლებიც სინურ მრავალთავშია შესული, მაგრამ ამგვარი საკითხი ამ გამოცემის ფარგლებს სცილდება.

3. ტექსტის გამოცემანი. სინური მრავალთავის ტექსტი აქ მთლიანად არის გამოცემული, მაგრამ ნაწილობრივ იგი ცნობილი იყო აქამდეც:

ა) სინა - რაითის მამათა მოსრვის ამბავი (გვ. 266 – 279) მთლიანად დაბეჭდა კ. კეკელიძემ 1918 წ. (ქართ. ჰაგიოგრაფიული ძეგლები. ტ. I, კიმენი. გვ. 28-44). გამოცემას საფუძვლად უდევს სინური ხელნაწერის ტექსტი (ნ. მარის გადმონაწერის მიხედვით), ხოლო ვარიანტები მოყვანილია ათონზე დაცული მრავალთავიდან (ფოტოსურათების მიხედვით).

აქედან ერთი ნაწყვეტი მე გადავიღე ჩემს „ძველი ქართულის ქრესტომათიაში“ (1935, გვ. 36 — 39), ხოლო მთლად გადაბეჭდა ივანე იმნაიშვილმა თავის „ქართ. ენის ისტორიულ ქრესტომათიაში“ (I გამოც. 1949, გვ. 204 — 220; II გამოც. 1953, გვ. 202 — 218).

ბ) პოვნაჲ წმ. სტეფანწისი (გვ. 63 — 69) გამოაქვეყნა ნ. მარმა ფრანგული თარგმანითურთ: *Le synaxaire géorgien*, pp. 657 — 670. გამოცემულია ორი ხელნაწერის მიხედვით: ათონის მრავალთავისა (ცაგ. № 57, ბლეიკ. №11) და სინურისა.

გ) წამებაჲ პეტრე მოციქულისაჲ ჰრომეს შინა (გვ. 245 — 250). ამ თხზულების ნაწყვეტი გადავბეჭდე ჩემს „ძვ. ქართულის ქრესტომათიაში“ (1935, გვ. 39 — 40) ფოტოსურათის მიხედვით, რომელიც ახლავს ა. გენკოს წერილს ჟურნალში: *Тексты и разыскания по кавказской филологии*, т. I (Ленинград 1925). ეს ნაწყვეტია, რომელიც სინურ ხელნაწერში მოთავსებულია ორ გვერდზე: 234 v — 235 r (ამ გამოცემაში: 245, 21 — 246, 18).

სინურ მრავალთავში შესული ტექსტები რამდენადმე ცნობილია ბეჭდურად სხვა ხელნაწერების მიხედვით:

დ) ათანასი ალექსანდრიელის ქრისტეს შობის საკითხავი (გვ. 31—39) დაბეჭდა ილია აბულაძემ (ენიმკის მოამბე, XIV, 1944, გვ. 279—288). ტექსტი დაბეჭდილია A 19 და A 95 ხელნაწერთა მიხედვით.

ე) ეპიფანე კვიპრელის „წმ. მარადის ქალწულისა მარიამისთვის“ (გვ. 46—54). ამ თხზულების ნაწყვეტი დაბეჭდა ილია აბულაძემ (ენიმკის მოამბე, XIV, 1944, გვ. 260—261); ნაწყვეტი უდრის ამ გამოცემის 46-ე გვერდზე დაბეჭდილ ტექსტს ორი უკანასკნელი სტრიქონის გამოკლებით. ტექსტი გადმოუღია A 19-დან.

ვ) იაკობ მოციქულის საკითხავი (გვ. 55 — 57) გამოსცა კ. კეკელიძემ: ქართ. აგიოგრაფ. ძეგლები, ნაწ. პირველი. კიმენი, ტ. II (1946), გვ. 98—100. გამოცემულია A 19 და A 95 ხელნაწერთა მიხედვით. იგივე ტექსტი გადაბეჭდა ი. იმნაიშვილმა თავის „ქართ. ენის ისტორიულ ქრესტომათიაში“ A 19 ხელნაწერის მიხედვით (I გამოც. 1949, გვ. 293 — 297; II გამოც. 1953, გვ. 287—289).

ზ) წამებად წმ. სტეფანწსი (გვ. 58 — 62) გამოსცა ი. იმნაიშვილმა („ქართ. ენის ისტ. ქრესტომათია“, I გამოც. 1949, გვ. 293—297, II გამოც. 1953, გვ. 290 — 294) იმავე A 19 ხელნაწერის მიხედვით.

წ) პოვნად წმ. სტეფანწსი (გვ. 63—69) გამოსცა ნ. მარმა და დაურთო ფრანგული თარგმანი: *Le synaxaire géorgien*, pp. 657—670. მან იგი დაბეჭდა ორი ხელნაწერის მიხედვით: ათონური მრავალთავისა (ცაგ. №57, ბლეიკ. № 11) და სინური მრავალთავისა. იგივე ტექსტი გამოსცა ი. იმნაიშვილმა („ქართ. ენის ისტ. ქრესტომათია“, I გამ. 1949, 298 — 305; II გამ. 1953, გვ. 294—301) A 19 ხელნაწერის მიხედვით.

თ) გამოჩინებად ჯუარისად (გვ. 237—243). ეს თავი დავბეჭდე ჩემს „ძველი ქართულის ქრესტომათიაში“ (1935, გვ. 45—52) უდაბნოს მრავალთავის მიხედვით (A 1109).

ი) პოვნად სამსჭუალთად (გვ. 243—244) დაბეჭდა იოსებ ყიფშიძემ (*Древнегрузинская хрестоматия с словарем*. Петроград, 1918) და გადაბეჭდეს ნ. მარმა და მ. ბრიერმა (N. Marret M. Brière. *La langue géorgienne*. Paris 1931, pp. 567—569). მეც დავბეჭდე იგი უდაბნოს მრავალთავის მიხედვით (A 1109) („ძველი ქართულის ქრესტომათია“, 1935, გვ. 52—54).

ია) წამებად წმ. პეტრე მოციქულისად (გვ. 245—250) დაბეჭდა ნ. მარმა ფრანგული თარგმანითურთ ათონის მრავალთავის მიხედვით: *Le synaxaire géorgien*, pp. 715—725.

იბ) წამებად წმ. პავლე მოციქულისად (გვ. 250—254) დაბეჭდა ნ. მარმა ფრანგული თარგმანითურთ ათონის მრავალთავის მიხედვით (ცაგ. №57, ბლეიკ. №11): *Ib.*, pp. 725—733.

დასასრულ, აღსანიშნავია, რომ სინური მრავალთავის ტექსტების ნაწყვეტები რამდენადმე ცნობილი იყო ხანმეტი მრავალთავიდანაც, რომლებიც მე 1927 წელს გამოვაქვეყნე (ხანმეტი მრავალთავი: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, ტ. VII) და გადაბეჭდა ი. მოლიტორმა²⁷. ასეთებია:

იგ) ერთი ნაწყვეტი იოვანე ოქროპირის ერთი მესამე სანათლისღებო სიტყვიდან (აქ დაბეჭდილის მიხედვით: 81, 3 — 82, 21): ტუმ VII, გვ. 129—131; J. Molitor, *Monumenta iberica*, pp. 69—71.

²⁷ J. Molitor. *Monumenta iberica antiquiora. Textus chanmeti et haemeti ex incryptinibus*, S. Bibliis et patribus collegit et in linguam latinam convertit addito glossario Joseph Molitor (CSCO, vol. 166). Louvain 1956.

იდ) იოვანე ოქროპირის საკითხავიდან „შესლვასა უფლისასა იერუსალემდ“ (141 და შემდგომი) ხანმეტ მრავალთავში გადარჩენილია მცირე ნაწყვეტი, რომელიც უდრის აქ დაბეჭდილ ტექსტს: 142, 18 — 143, 6 (ტუმ. VII, 133 — 134; J. Molitor, Monumenta iberica, pp, 73—74. ხანმეტი მრავალთავის ფურცელი, რომელზედაც მოთავსებულია ეს ტექსტი, ჩამოჭრილია შუას ქვემოთ, რის გამოც ტექსტი სამგანაა გაწყვეტილი: პირველი გვერდის ორსავე სვეტში და მეორე გვერდის პირველ სვეტში.

#294

იე) სინურმა მრავალთავმა გამოაჩინა, რომ ხანმეტ მრავალთავში მოთავსებულ ოთხ უცნობ ნაწყვეტთაგან ორია სევერიანე გაბალონელის თქმულიდან „შესხმისათვს ყრმათადა და დაჯდომისათვს უფლისა კიცუსა ზედა შესლვასა მისსა იერუსალემდ“ (გვ. 132—140)²⁸. აქედან ხანმეტ მრავალთავში მოიპოვება შემდეგი ნაწყვეტები: ა)... „უსწავლელთა ყრმათა, რასა ხუმეტესა ღაღადებენ“, ვიდრე: „ჩუენ ზედა-გუაც სიტყვს გებად და მოვსენებად წერილისად, რ~ლ“ (გვ. 135, 15 — 34=ტუმ. VII, 149—150, J. Molitor, Monumenta iberica, 88. ბ). ... „არს და გონიერ ყვნის ჩჩვლნი“, ვიდრე: „აწ, მმანო, გულისხმა-ყავთ, რ~ წინაწარმეტყუელნი ქრისტესა ქადაგებენ, მეუფესა იერუსალემისასა, რ~ ხიტყვს“ (137,11—34=ტუმ. VII, 145—146; J. Molitor, Monumenta iberica, 84).

ივ) სინურმა მრავალთავმა ცხადყო აგრეთვე, რომ წინათ უცნობი ერთი ხანმეტი ტექსტის ნაწყვეტი ეკუთვნის ანთიპატროს ბოსტრელს²⁹, რომლის თქმული „წმ. ღმრთისმშობელისათვს და ზაქარიადს დადუმებისათვს“ აქ მოთავსებულია 24—30 გვერდებზე. ხანმეტი ნაწყვეტი („ხესმა, იწრაფა და შევიდა სახლსა ზაქარიადსსა“, ვიდრე: „და ვითარ გამოვდა უდაბნოდსაგან“) უდრის აქ დაბეჭდილ ტექსტს: 29, 5 — 30 და J. Molitor, Monumenta iberica, 86.

II. ხელნაწერის შექმნა და დღევანდელი ვითარება

1.წიგნის შექმნის ინიციატორი და მიზანი. სინური მრავალთავი პალესტინური წარმოშობისაა: იგი დაუწერიათ საბაწმიდის ლავრაში და შეუწირავთ სინას მთისთვის. დაწერის ადგილი და დრო იშვიათი ზედმიწევნითობით არის

²⁸ ა. შანიძე, ახალი ცნობა ხანმეტი მრავალთავის შესახებ: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 67, გვ. 299.

²⁹ ა. შანიძე, ახალი ცნობა ხანმეტი მრავალთავის შესახებ, იქვე, გვ. 300.

აღნიშნული: „დაიწერა ესე წიგნი იერუსალემს ლავრასა დიდსა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა საბაძსა დღეთა ღმრთის მოყუარისა თევდოსი პატრეაქისათა და საბაწმიდას პატოსნისა და სანატრელისა სოლომონ მამასახლისისათა³⁰. და დაიწერა წმიდად ესე წიგნი დასაბამითგანთა წელთა³¹ ხვდჭ (6468), ქრონიკონი იყო პდ (84)“.

იერუსალიმის პატრიარქად თევდოსი ჩანს 862—878 წლებში³². დაწერის წელი ორი სათვალავით არის აღნიშნული: დასაბამითგანით (ხვდჭ 6468) და 532-წლიანი კვიკლოსით (ქრონიკონსა პ დ 84). ორივე სათვალავი ქართული სისტემით არის მოცემული და ორივე ერთსა და იმავე წელს გვაძლევს: 6468-5604=864; 780+84=864.

#295

წიგნის „შექმნა“ განუზრახავს და სისრულეში მოუყვანია მაკარი ლეთელს, გიორგი (გ~) გრძელის ძეს, რომელსაც წიგნი სინას მთისთვის შეუწირავს. მაკარი ლეთელს ამ საქმეში დაჰხმარებია („თანა შეწევნითა“-ო, ნათქვამია ანდერძში) სულიერი ძმა პიმენ კახი და მისი (მაკარის) დედის ძმისწული ამონა, რომელიც ყოფილა ძე ვახტანგ მოძარღულისა.

ვინ არის ეს მაკარი ლეთელი? ლეთეთი ამჟამად სოფელია ქარელის სამხრეთით 7-ოდე კილომეტრის მანძილზე და ზემო ლეთეთისა და ქვემო ლეთეთის სახელწოდებით შედის ქარელის სასოფლო საბჭოში, რომელიც შემდეგი სოფლებისგან შედგება: ქარელი, აფნისი, ბებნისი, გომბორი, ზემო ლეთეთი, ქვემო ლეთეთი, ქვემო ხვედურეთი³³. ჩვენი მაკარი ამ ლეთეთიდან იყო თუ სხვა ლეთეთიდან, ამის შესახებ ვერაფერს ვიტყვით; აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ იგი უნდა ყოფილიყო გრიგოლ ხანძთელის მოწაფე. გრიგოლ ხანძთელის „ცხოვრებაში“ იკითხება: „მას ჟამსა შინა იყვნეს ვინმე იერუსალემს მოწაფენი ნეტარისა გრიგოლისნი, კაცნი შუენიერნი, კეთილნი მონაზონნი, სრულნი სიბრძნითა და სასწაულთა მოქმედნი, მეძიებელნი სასუფეველისანი და მეოტნი დიდებისაგან ამის სოფლისადასა, მღდელნი ღირსნი, შვილნი დიდებულთა აზნაურთანი, ტომნი დიდისა ეფრემ მაწყუერელ ეპისკოპოსისანი“. ამ მოწაფეებს წერილი („წიგნი“) მოუწერიათ თავისი მოძღვრისთვის და გამოუტანებიათ საქართველოდან იერუსალიმს ჩასული მოსე მღვდლისთვის („მო-ვინმე-ვიდა მანდადთ კაცი, მონად ღმრთისად, მღდელი ბრძენი“-ო), რომელსაც გრიგოლი ენახა ხანძთაში და მისი ამბავი ჩაეტანა მოწაფეებისთვის იერუსალიმში. ეს წერილი („წიგნი“) მთლიანად ჩაურთავს გიორგი

³⁰ ამ მამასახლისის სახელს ა. ცაგარელი შეცდომით სიმეონად აცხადებს: Каталог рукописей Синайского монастыря, გვ. 93/ 235.

³¹ ხელნაწერში შეცდომით სწერია „წერთა“.

³² საქ. ეკლესიის კალენდარი 1950 წლისათვის, გვ. 123.

³³ საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა 1949 წლის 1 სექტემბრისათვის. სახელგამი, თბილისი 1949, გვ. 89.

მერჩულეს გრიგოლის „ცხოვრებაში³⁴“ და იქიდან ვტყობილობთ, რომ ეს მოწაფეებია „უკმარი არსენი და მაკარი უძლური“. არსენის შესახებ არსად არავითარი ცნობა არ მოიპოვება სინური მრავალთავის ანდერძში, ან მინაწერში, „მაკარი უძლური“ კი უთუოდ ის მაკარი ლეთელია, რომელსაც „შეუქმნია“ მრავალთავი სამი წლის შემდეგ გრიგოლ ხანძთელის გარდაცვალებიდან: გრიგოლი გარდაიცვალა 81 ქრონიკონს (ე. ი. 861 წელს: „იყო გარდაცვალება ნეტარისა მამისა გრიგოლისი რიცხუსა წელიწადთა მისთასა ას და მეორესა წელსა ქრონიკონსა ოთხმეოცდა ერთსა“³⁵), ხოლო საბაწმიდაში მრავალთავი სინას მთისთვის დაწერეს 84 ქრონიკონს (ე. ი. 864 წ.).

რომ მაკარი ლეთელი გრ. ხანძთელის მოწაფე უნდა იყოს, ეს აზრი პირველად ნ. მარსა აქვს გამოთქმული. თუ აზრი სწორია (და მე მგონია, რომ სწორია), მაშინ ცხადია, რომ მაკარი ლეთელი ყოფილა დიდებულ აზნაურთაგანი, ნათესავი ეფრემ მაწყვერლისა³⁶.

#296

2. ფურცელთა რაოდენობა და სხვა³⁷. სინური მრავალთავი დაწერილია საშუალო ხარისხის ეტრატზე, რომლის ფურცლები ხშირი ხმარებისაგან გაჭუჭყიანებულია, განსაკუთრებით გარე ამიებზე, რომლებიც გამავებულან ქვემო ნაწილის ნაპირებზე.

ხელნაწერი, ერთ დროს მთლიანი, დღეს სამი ნაწილისაგან შედგება, რომელთაც თავ-თავისი ნომერი აქვთ (32, 57, 33). ეს ნომრები არ ემთხვევა ა. ცაგარლის ნაჩვენებ ნომრებს³⁸ და დასმული უნდა იყოს მარ-ჯავახიშვილის ექსპედიციის დროს 1902 წელს.

პირველ ნაწილში 84 ფურცელია (ფ. 1—84), მეორეში - 60 (ფფ. 85—144) და მესამეში — 131 (ფფ. 145-275). ამჟამად სამივე ნაწილის ფურცლები ერთიანი სათვალავით არის აღნუსხული 1-დან 275-მდე. ეს ახალი ნომრები სხედს ფურცლის წინა გვერდის ზედა ამიაზე მარჯვენა მხარეს, მეორე სვეტის პირველი სტრიქონის უკანასკნელი ასოების თავზე. პირველ ნაწილს (ფფ. 1—84) სხვა პაგინაცია ფურცლობრივ არა აქვს, მაგრამ მეორისა და მესამე ნაწილის ფურცლებს დასმული აქვს (მგონია, ნ. მარის ხელით და ფანქრით) ძველი ნუმერაცია, რომელიც მეორე ნაწილს ცალკე წიგნად ვარაუდობს (ფფ. 1—60), ხოლო მესამე ნაწილს — პირველის

³⁴ ცხორებად გრიგოლ ხანძთელისად (ნ. მარის გამოცემით: Георгий Мерчул, Жизнь Григория Хандзтийского. TP VII, СПб. 1911), გვ. 83—84.

³⁵ იქვე, გვ. 3.

³⁶ იქვე, გვ. XVIII.

³⁷ ეს აღწერილობა შედგენილია ფოტოსურათების მიხედვით. ამასთანავე გამოყენებულია ნ. მარისა და ქ. გართის ცნობები.

³⁸ ცაგ. 83=მარ. 32—33; ცაგ. 86=მარ. 57.

გაგრძელებად. ამიტომ მეორე ნაწილში ახალი ნომრები 84-ით მეტია ძველზე, მესამეში კი — 60-ით. ორმაგი ნუმერაცია ასეთია: 1/85, 2/86, 3/87... 59/143, 60/144; 85/145, 86/146... 213/273, 214/274.

ჟ. გართს შეუნიშნავს, რომ ფფ. 4 და 5 გადასმულია ერთიმეორის ადგილას, მაგრამ ტექსტის შესწავლამ გამოარკვია, რომ გადასმულია აგრეთვე 32-ე რვეულის ოთხი ფურცელი: 172, 173, 174, 175. ეს არეული ფურცლები ასე უნდა მისდევდნენ ერთმანეთს: 173/172, 175/174 და ჩვენც ტექსტი ასეთი თანმიმდევრობით დავბეჭდეთ.

რვეულები საზოგადოდ რვა-რვა ფურცლისაგანაა შემდგარი, გარდა უკანასკნელისა, რომელიც ათ-ფურცლიანია (ფფ. 266—275). წიგნის დაწერისას (84 ქრონიკონს) რვეულები დაუნომრავთ ქართ. ასოებით; ნომრები სხედს რვეულის თავსა და ბოლოში, თავში — პირველი ფურცლის წინა გვერდის ზედა აშიაზე შუაში, ბოლოში — უკანასკნელი (მერვე) ფურცლის უკანა გვერდის ქვედა აშიაზე, აგრეთვე შუაში. წინა ნომრები ყველა მოიპოვება (რა თქმა უნდა, თუ მოღწეულია რვეულის პირველი ფურცელი); რაც შეეხება უკანა ნომერს, იგი არა აქვს შემდეგ რვეულებს (რამდენადაც უკანასკნელი ფურცელი არის): **ბ** (ფ. 14 v), **თ** (ფ. 70 v), **იბ** (ფ. 92 v), **იგ** (ფ. 100 v), **იე** (ფ. 116 v), **ლბ** (ფ. 177 v), **ლზ** (ფ. 217 v) და **მდ**. ამას გარდა, ორ ფურცელს არა აქვს (**ა** და **ჭ**) უკანა ნომრები ზედა აშიაზე აქვს და არა ქვედაზე, როგორც სხვებს.

ხელნაწერი ნაკლულია. 1-ლ რვეულს აკლია ორი ფურცელი წინ, მე-11 რვეულს აკლია აგრეთვე ორი ფურცელი, მაგრამ ბოლოში, რის გამოც ხელნაწერში

#297

ადარ მოიპოვება კირილე იერუსალიმელის სანათლისღებო საკითხავის ბოლო და ევსუქი იერუსალიმელის „ტამრად მიყვანებისათჳს“ თქმულის დასაწყისი. შემდეგ სრულად არის მოღწეული შვიდი რვეული (რვ. 12—18, ფფ. 85—141), მაგრამ მე-10 რვეულისა გადარჩენილია მხოლოდ პირველი ნახევარი (ფფ. 142-145), მეორე ახევარი კი დაკარგულია. შემდეგ მთლად დაღუპულია რვა რვეული (რვ. 20—27). 28-ე რვეულისა გადარჩენილია უკანასკნელი ფურცელი (ფ. 145), წინა შვიდი ფურცელი კი დაკარგულია. საბედნიეროდ, უკანასკნელი თექვსმეტი რვეული ყველა სრულად არის მოღწეული (რვ. 29-44, ფფ. 146-275).

თუ ვივარაუდებთ, რომ ნაკლულად დარჩენილ რვეულებსა და მთლად დაკარგულებშ რვა-რვა ფურცელი იყო, გამოდის, რომ დაზიანებულ რვეულებს აკლია 15 ფურცელი (1-ლს 2, მე-11-ს 2, მე-19-ს 4, 28-ეს 7). ამას გარდა, სულ დაკარგულია რვა რვეულის ფურცელთა რაოდენობა 64 იქნება. მაშასადამე, საერთო რაოდენობა ყველა დაკარგული ფურცლისა იქნება 79. როგორც აღნიშნულია, ხელნაწერში ამჟამად მოიპოვება 275 ფურცელი. თუ ამას მივათვლით დაკარგულ ფურცლებს, იქნება 354 ფურცელი. აი ეს უნდა ყოფილიყო ფურცლების პირვანდელი რაოდენობა სინურ

მრავალთავში, რომელიც 44 რვეულისგან ყოფილა შემდგარი (უკანასკნელი რვეული 10-ფურცლიანია). რვეულებად თუ ვიანგარიშებით, თავდაპირველად ყოფილა 44 რვეული. აკლია 8 რვეული მთლად და სხვადასხვა რვეულის 15 ფურცელი (თითქმის ორი რვეული). მამასადაძმე, 44 რვეულიდან მოღწეულია 34 რვეული და ერთი ფურცელი.

წიგნს ბოლოში თავიდანვე სამი ცარიელი გვერდი ჰქონია, რომელთაგანაც ორი X საუკუნეში გამოუყენებია იოანე-ზოსიმეს, რომელსაც ეს წიგნი მესამედ „შეუმოსავს“ (დაუკაზმავს). მას ერთ გვერდზე (274 v) აღუნიშნავს წიგნის მესამედ შემოსვის ამბავი, მეორეზე კი მოუთავსებია პატრიოტული გრძნობით გამსჭვალული „ქებაჲ ქართულისა ენისაჲ“ (275 r).

ფურცლების ზომა 24,3 X 20,3 (24,8 — 20,5) სმ ყოფილა, გვერდები ნაწერია ორ სვეტად, სვეტში ზოგან 24, ზოგან 25 და 27 სტრიქონია (თუ არ ჩავთვლით ბოლოში ან სხვაგან სადმე წვრილად მიწერილ ან ჩაწერილ სიტყვებს, რომლებიც საზოგადოდ სტრიქონთა სათვალავში არ შედის). თვითეული ნაწერი სვეტის ზომა 18,2 X 6,2 ყოფილა, ასოთა სიმაღლე 3—4 მმ.

ტექსტი ნაწერია მრგვლოვანი ხელით და შავი მელნით, გარდა სათაურებისა და ახალი თავის პირველი ასოსი, რომლებიც სინგურით ყოფილა ნაწერი. ფოტოსურათზე წითურად ნაწერი ასოები მკრთალად გამოსული.

3. სამკაულები. განსაკუთრებული სამკაულები წიგნში არ მოიპოვება, თუ არ ჩავთვლით ასეთად წითურად ნაწერ სათაურებს, წითურადვე დაწერილს ახალი თავების დასაწყისთა პირველ ასოებს და, ამას გარდა, უკანასკნელი თხზულების ბოლოს დახატულ საბოლოოვებელ ფიგურას (ნახე ტაბ. 5).

სამკაულად რამდენადმე შეიძლება ჩაითვალოს ინიციალები, რომლებიც სვეტების გარეთ არის გამოტანილი. გვერდზე (ორსავე სვეტში) ჩვეულებრივ

#298

გვხვდება ხუთი, ექვსი, შვიდი ინიციალი, საკმაოდ არის 4-ც, თითქმის 8-ც, იშვიათია 3, 9 ან 10; კიდევ უფრო იშვიათია, რომ გვერდზე იყოს 11, 12 ან 13 ინიციალი, მაგრამ არის გვერდი, რომელზედაც მხოლოდ 1 ინიციალია (141 v), ერთზე კი 15-იც დავთვალე (189 v). ინიციალების სიმრავლეს იწვევს, თუ გვერდზე ერთი და იგივე მნიშვნელოვანი სიტყვა ხშირად გვხვდება და აბზაცს იწყებს; მაგ.: **Რ**იხაროდენ (98 v), **Წ**უარი (223 v), **Ფ**ოვა (206 r).

ინიციალები ზემოთ არის მეტი სასტრიქონო ასოებზე (ჩვეულებრივ 2,5-ჯერ, ან 3-ჯერ მეტი), თორემ მოხაზულობა იგივე აქვთ, რაც სასტრიქონოებს. ინიციალები საერთოდ თითო-თითო ასოა (სიტყვის პირველი ასო), მაგრამ იშვიათად გვხვდება ორიც (სიტყვის პირველი და მეორე ასო). წყვილ-წყვილი ინიციალები გარკვეულ ჯგუფს წარმოადგენენ: **Რ**ს (ესე, ესერა, ესრჳთ), **Რ**ს (ისწავლეთ, ისმინეთ), **Რ**ე (იტყვს),

IE (იხარებდინ, იხილეთ), **IP** (იწყეთ), **TL** (ეგრწო), **TS** (ეჰა 73 r, 75 r); არის აგრეთვე **CP** და **CT** (236 v). ერთი ასეთი შემთხვევაც არის: დიდად დაწერილი **IE** (ი ხ ა რ ე ბ დ სიტყვაში 147 v) ერთგვარ ლიტურგიკას წარმოადგენს, ორი ვერტიკალური ხაზი ათი ჰორიზონტალურით არის შეერთებული, რომლებიც ათ თვალს ქმნიან შიგ. ეგეც შეიძლება წიგნის სამკაულებს მივათვალოთ.

სამკაულებსვე უნდა მივათვალოთ ქვედა აშიაზე უკანასკნელი სტრიქონიდან არაჩვეულებრივად ჩამოგრძელებული ასოები, უმეტესად **I** ან **T**: **T**გრევე 246 r, **I**ონას 155 v, **I**ჯ 240 v, **T**სე 247 r, **T**სერა 248 v. **Y**მოვან 82 r, **L**არნა 82 v. ასეთი ჩამოგრძელებული ასოების რიცხვი მცირეა.

ჩამოგრძელებულია აგრეთვე **R** ასოს ბოლო: **R**ამებაჲ 56 v, **R**ყალობითა 273 v. „ქრონიკონ“ სიტყვის პირველი ასოს (**F**) ვერტიკალური ხაზიც ჩამოგრძელებულია იმდენად, რომ მთელი სიმაღლე ხუთ სტრიქონს სწვდება (274 v; ტაბ. 10). ანდერძის პირველი სიტყვის პირველი ასო კი (**R**ყალობითა) ისე ჩამოგრძელებულია, რომ ათ სტრიქონს სწვდება (ტაბ. 9).

რამდენიმე საკითხავს აშიაზე ქანწილი უზის, რომელსაც ბოლო აგრეთვე დიდად ჩამოგრძელებული აქვს (93 v, 109 v, 244 v, 252 v), მაგრამ არის ზომიერად დაწერილიც (143 r). სამკაულებსვე შეიძლება მივათვალოთ თხზულების რამდენიმე უკანასკნელი სიტყვის ისე დაწერა, რომ სტრიქონები სვეტში თანდათან მოკლდებოდეს, ორივე მხრიდან თანაბრად და ისე, რომ ნაწერი სამკუთხედის მსგავს ფიგურას აკეთებდეს, წვერით ძირს: 70 v (რვა სტრიქონი), 244 r (სამი სტრიქონი). განსაკუთრებით ლამაზად არის ეს გამოყვანილი სულ უკანასკნელი თავის ბოლოს, 273 r-ზე, სადაც დამოკლებული სტრიქონების ქვემოთ ა მ ე ნ სიტყვა არის თითო-თითო ასოდ ჩამოწერილი. ამ სიტყვის ასოებს იქეთ-აქეთ ერთგვარი სამკაული აქვს: ოთხ წერტილთაგან ორი შეერთებულია ჰორიზონტალური ხაზით და თითო წერტილი ხაზს ზემოთ და ქვემოთ უსხედს.

ამენ-ის ბოლოს მცირეოდენი თავისუფალი არე სვეტში გამოყენებულია უბრალო ორნამენტისთვის, რომლის ქვეშ მიწერილია ოთხი ასო: **ლ ც ყ თ** (ლოცვა ყავთ) (ტაბ. 5).

#299

სამკაულადვე უნდა ვიცნათ თავების დასაწყისში გამოყვანილი ნიშანი, რომელიც ახალ თავზე მიუთითებს. ნიშნები სხვადასხვა სახისაა. უმეტესად არის ორი ხაზი, ერთმანეთის X-ივით გადამკვეთი, რომლის ოთხსავე კუთხეში პატარა ნულები ან წერტილებია ჩასმული. არის აგრეთვე ორწერტილთაგან ჯვარსავით გაკეთებული ფიგურა, რომლის კუთხეებში წერტილებია ჩასმული (13r, 45r), ან კიდევ ვერტიკალური ხაზი და ხაზის გვერდებზე ხმოვნის სიმოკლის ნიშნისებრი კავი

წყვილ-წყვილად. უნდა აღვნიშნოთ მხოლოდ, რომ არა ყოველ თავს მოეპოვება ასეთი ნიშანი.

ახალი თავის დასაწყისის მისათითებლად ზოგჯერ ნახმარია ქნაწილიც, რომელზედაც ზემოთ გვქონდა საუბარი. ქნაწილს უმეტესად ბოლოში მოკაული ჰორიზონტალური ხაზის ნაცვლად სამ-სამი წერტილი უსხედს აქეთ-იქეთ, ზოგჯერ წერტილები თავში აქვს ჩაწერილივ (109 v), ერთ შემთხვევაში კი — კავშიც (252 v).

4. გადამწერლები. ხელნაწერი გადაწერილია რამდენიმე პირის მიერ. კარგად გაირჩევა სამი ხელი, რომელთაც აღვნიშნავ ლიტერებით: A, B, C. შეიძლება გადამწერი მეტიც იყოს: D, E. ანდერძში გადამწერად პირდაპირ დასახელებულია ერთი კაცი — ამონა, დედის ძმისწული მაკარი ლეთელისა, შვილი ვახტანგ მოძარღულისა.

რა ნაწილი აქვს გადაწერილი ამონას, არ ვიცით; ვიცით მხოლოდ, რომ თვით მისი მიმართვა მკითხველებისადმი ორ სტრიქონად ქრონიკონს შემდეგ (274 va), სადაც იგი თავის თავს „მჩხრეკალს“ უწოდებს („ლოცვა ყავთ ამონა მჩხრეკალისათვის ცოდვილისა ფრიად, წმიდანო“), ნაწერია ნუსხურად და ეს მინაწერი არას გვეუბნება, რადგანაც საკითხავები ყველგან მრგვლოვანი ხელით არის დაწერილი.

A ხელი (1r-55r; 70 v – 116 v, 145 r – 160 r; 202- 274r, ტაბ. 4, 5).

ერთი გადამწერთაგანი (A) თვით მაკარი ლეთელი უნდა იყოს, რომელსაც წიგნის დიდი ნაწილი გადაუწერია. იგია მთავარი პირი, რომელსაც მრავალთავის შექმნა განუზრახავს, ეს საქმე „აღუსრულებია“ კიდევ და სრულიად გამზადებული ახალთ-ახალი წიგნი სინას მთისთვის შეუწირავს, სადაც ქართველობა ის-ის იყო მოღვაწეობას იწყებდა. შეწირვის საბუთს, რომელიც ნუსხურად არის დაწერილი (274rb), იგი დიდებით ათავებს, მაგრამ მრგვლოვანი ხელით: „დიდებაჲ შენდა, უფალო, რომელმან ღირს მყავ მე, უღირსი ესე, აღსრულებად საქმისა ამის“ (ტაბ. 10).

მაკარის გამოცდილი ხელი აქვს, ასოები სწორად და ლამაზად გამოჰყავს, სიტყვებს შორის საკმაო არეს სტოვებს, ხშირად ხმარობს წერტილებს, თითქმის ყოველი სიტყვის შემდეგ. წერტილები სხედს ასოს ზემო ხაზისგასწვრივ და ისე წმინდაა, რომ ფოტოზე ზოგჯერ ძლივს ჩანს. წინადადების შემდეგ იგი ორწერტილს სვამს, რომელიც უმეტეს ნაწილად ირიბია³⁹. აი ნიმუში სასვენი ნიშნების ხმარებისა A-ს ნაწერში:

³⁹ შეწირულობის აქტში, რომელიც ნუსხურად არის ნაწერი (274 rb), სიტყვების შემდეგ წერტილები არ არის ნახმარი, ორწერტილი არის აბზაცის შემდეგ.

მამასადამე, ქართული წიგნის რაობა არაბულად არის აღნიშნული ხელნაწერის ბოლოს⁴².

ყდა ხისაა, ზემოდან გადაკრული აქვს ტყავი, რომელიც მოჭკრეთილია ლამაზად. ეს ყდა რიგიანი ნიმუშია ძველი ქართული წიგნის შემოსვისა.

ზედა მხარე. ტყავის მცირე ნაწილი მარცხნივ მოხეულია მთელ სიგრძეზე. ამ ნაწილს თან გაუყოლებია ორნამენტის ნაწილიც. ჩარჩოში X-ისებრი ფიგურებია ჩამწკრივებული. ჩარჩოს შიგნით კვადრატია ჩაწერილი, რომლის ზემოთ და ქვემოთ (რადგანაც წიგნის სიმაღლე მეტია მის სიგანეზე) თავისუფალი არეა დარჩენილი. ამ თავისუფალ არეში (ზემოთაც და ქვემოთაც)

302

როზეტია მოთავსებული შუა ადგილას. კვადრატში ჩაწერილია თანაბარმხრიანი ჯვარი, რომლის მხრები ებჯინება კვადრატის გვერდებს. თვით მხარი ერთგვარ ფიგურას წარმოადგენს: მას ქმნის ორი საკმაოდ ფართო ზოლი, რომლებშიც მსხვილი წერტილებია ჩასმული. ზოლები იწყება ერთად კვადრატის გვერდიდან, თანდათან ჰშორდებიან ერთმანეთს, შემდეგ, მაქსიმალური დაშორების ადგილას, თვითეული მათგანი ხვეულს აკეთებს, ისევ უახლოვდებიან ერთმანეთს, გადაჰკვეთენ (ერთი ზემოდან, მეორე ქვემოდან) შემხვედრი მხრების ზოლებს კვადრატის შუაში, კვლავ აკეთებენ ხვეულებს და ებჯინებიან კვადრატის საწინააღმდეგო გვერდს.

ჯვრის მხრის წვერებს ეხება მრავალ წერტილებ-ჩაწერილი ზოლი რკალად, რომელიც, მიუახლოვდება თუ არა კვადრატის კუთხეს, შეტრიალდება, მივა კუთხეში, ჩამობრუნდება, ისევ შემოტრიალდება და მეორე მხარეს გაუვლის წვერთან ისევ რკალისებრ. შემოტრიალების ადგილას ზოლის გარეთ, ჩარჩოსთან, ყველგან როზეტებია ჩასმული (თვითეულ მხარეს ორ-ორი). ამას გარდა, თვით ჯვრების მხრებში, თავისუფალ არეში ჩასმულია პატარა ფიგურები: ვარსკვლავიანი ან ჯვრიანი კვადრატი (ტაბ. 2).

ქვედა მხარე. ვარსკვლავებ-ჩამწკრივებულ ჩარჩოში ჩაწერილია ორი ხაზისაგან გაკეთებული კვადრატი. ამ უბრალო კვადრატის შიგნით ჩაწერილია წერტილებიანი ზოლისაგან გაკეთებული წრე და ამ წრეში – წერტილებიანი ზოლისაგანვე გაკეთებული კვადრატი, რომლის კუთხეები წრეს ებჯინება გარეთა კვადრატის შუა ადგილის პირდაპირ. გარეთა კვადრატს ყოველ მხარეს შიგნიდან ნახევარწრეები აქვს გაკეთებული. ამ ნახევარწრეების ერთი წვერი იწყება ერთ კუთხეში, გზაში გადაჰკვეთს წრის ერთ სექტორს, შიგნითა კვადრატის კუთხეს და

⁴² არაბული წერის მიხედვით იგი თავშია.

მეზობელი ნახევარწრეების ნაწილს. თავისუფლად დარჩენილ არეებში ჩასმულია პაწაწინა კვადრატები ჯვრის გამოსახულებით შიგნით (ტაბ. 3).

III გამოცემისთვის

1. **ძეგლის ორთოგრაფია. შეცდომები და მათი გასწორების საფუძველი.** სინური მრავალთავი რამდენადმე სიჭრელეს გვიჩვენებს ორთოგრაფიულად: ერთი და იგივე ბგერა ან ბგერათა ჯგუფი სხვადასხვაგვარად არის გადმოცემული: **ჯ** და **უი**, **ჭ** და **ემ**, **ო უ**-ს ნაცვლად (ან პირუკუ) და სხვა.

ამას გარდა, ხშირია ორი ზედიზედ მოსული ერთნაირი ბგერის გადმოცემა ერთი ნიშნით. საკმაოდ მოიპოვება შერყვნილი ადგილებიც.

ტექსტის გადმოცემისას აუცილებელი იყო შეცდომების გასწორება. შეცდომები სხვადასხვაგვარია.

ა) **კალმის შეცდომები.** სინურ მრავალთავში ზოგი შეცდომა გადამწერთა დაუდევრობით და უყურადღებობით აიხსნება. შეცდომათა ერთი წყება ასოს გამოტოვებაში გამოიხატება; მაგალითები (გამოტოვებული ასოები აქ ფრჩხილებშია ჩასმული): უს(წ)რობდა 25,38; დაემ(ტ)კიცოს 32,5; ჭუ(რ)ჭლად 35,10; ჯორ(ც)თა 84,24; მა(ს) 213,6 და მისთ.

303

მეორე წყება შეცდომებისა ზედმეტ ასოთა დაწერაში გამოიხატება: ლონცვათა 194,1; მარჯუენით 180,17 და მისთ.

მესამე წყება შეცდომებისა წარმომდგარია მწერლის უყურადღებობით სიტყვის გადატანის დროს სტრიქონიდან სტრიქონზე. აქ გვხვდება როგორც ზედმეტად დაწერილი ასოები, ისე დაკლებულებიც; მაგალითები (სიტყვის გაწყვეტის ადგილი ვერტიკალური ხაზით არის აღნიშნული): საუკუ|უნეთად 17,4; ყოფა|ად 42,3; მოდ|დრიკენ 43,22; პირ|რველი 78,27; განმზადება|ად 78,38; ცნობად|დისა 187,9; აღგი|დგინოს 191,22; მიეყ|ყერდნა 196,32; სას|სუმურიცა 206,16 და მისთ.

გამოცემაში კალმის შეცდომები ყველა გასწორებულია.

ბ) **რ ა ს ო.** ეს ნიშანი ჩვენს ძეგლში საერთოდ დიფთონგია უთუოდ და **ემ**-ს უდრის. ეს იქიდან ჩანს, რომ **ე**-ზე ფუძე-გათავებულ სახელთა სახელობით ბრუნვაში ჩვეულებრივია **ჭ** (სახჭ, მოწაფჭ, ძჭ, ზედად ვითარცა ქუჭ 248,7 და სხვ.), მაგრამ იშვიათად **ემ**-ჭ გვხვდება: საქმედ 133,14. ორივე სახის დაწერილობა დავტოვეთ.

არის შემთხვევები, რომლებიც გვაფიქრებინებს, რომ **წ** შეიძლება მონოფთონგი იყოს და **ე**-ს უდრიდეს, რადგანაც ერთი და იგივე ფორმა **წ**-თიც იწერება და **ე**-თიც: ესრწთ (276,8; 276,28) და ესრეთ (117,25; 117,32).

უფროსობითი ხარისხის ფორმა **წ**-თიც არის (ხშირად) და **ე**-თიც (იშვიათად): უზეშთაეს და უმაღლწს 100,5-6; უზეშთაეს და უძლიერწს 105,35. ემ კი სულ იშვიათია: უსასტიკემს 220, 29.

დროის გარემოების აღსანიშნავად „დღე“ და „ღამე“ წრფელობითის ფორმით უნდა იყოს; ეგრეც არის, მაგრამ არის აგრეთვე „დღწ“ და „ღამწ“: მაგ.: ვითარცა-იგი იყო იონა მუცელსა ვეშაპისასა **სამ დღე და სამ ღამე**, ეგრწთ იყო ძწ კაცისაჲ გულსა ქუეყანისასა **სამ დღე და სამ ღამეწ** (163,9 –11). მაშასადამე, აქ ერთ შემთხვევაში **სამ ღამე** იკითხება, მეორეში – **სამ ღამწ**. ცხადია, ღ ა მ ე და ღ ა მ წ ამ შემთხვევაში ერთნაირად გამოითქმოდა მისი დამწერისაგან; ეს გამოთქმაა უთუოდ: **სამ ღამე**. აგრეთვე საეჭვოა, რომ დიფთონგი იყოს **წ** ამ წინადადებაში: ვარსკვლავნი ღამწ გამობრწყინდიან და დღისი დაეფარნიან, ხოლო მოციქულნი დღწ და ღამწ ბრწყინვენ (217,21). იგი უთუოდ **ე**-დ იკითხებოდა და ასეც გასწორდა.

ქრისტე. სახელობითში ჩვეულებრივ „ქრისტწ“ იწერება (მაგ., 165,16,18,20), მაგრამ გვხვდება „ქრისტე“-ც (73, 3, 9). ნათესაობითში კი ჩვეულებრივია „ქრისტწს“, მაგრამ გვხვდება **ე**-თიც (ქრისტეს-ი).

ამ მაგალითების გამო შეიძლება ითქვას, რომ ზოგ შემთხვევაში (ზოგიერთი გვირის გამოთქმაში) **წ** მონოფთონგი იყო და **ე**-ს უდრიდა. სხვათა შორის, „ცენება“ ზმნაში **წ**-ც გვხვდება და **ე** ც: აღმოაცწნა 35,1; აღმოცენებულისა 24, 14; მცენარემან 29, 23). ასეთ შემთხვევაში გასწორებას ვერიდებოდით: ორივე დაწერილობა უცვლელად დავტოვეთ.

უფრო რთულია მდგომარეობა, როცა გვაქვს **ეწ** ჯგუფი, რომელიც ათიოდე შემთხვევაში გვხვდება: ბქეწ 172, 34; კაცთ-მოყუარეწ 173, 28; ალოეწ 160, 2;

304

კვრილეწსი 83, 1; მეორეწ 185, 1; უმეტეწს 150, 14; უქეშთაეწს 201, 24; უზეჟთაეწსად 171, 25; უქეშთაეწს 201, 24. ასეთ შემთხვევებში გამოცემაში ორი ხმოვნის ნაცვლად ერთი დავტოვეთ (**ე** ამოვიღეთ: მეორეწ, კვრილეწსი და მისთ.), მაგრამ გამოსარკვევია ასეთი დაწერილობის წარმოშობის მიზეზი და მისი ბგერითი მნიშვნელობა: არის ეს **ეწ** დიფთონგი **ემ**, როგორც მე ვფიქრობ, თუ **ე**. აღვნიშნავ მხოლოდ, რომ იგი სხვა ძეგლებშიც გვხვდება და განსაკუთრებით ხშირად 968 წელს გადაწერილს იოვანე ოქროპირის ცხოვრებაში (H 2124), რომელიც პალესტინური წარმოშობისაა, როგორც ჩვენი სინური მრავალთავი.

გ) **ⴂ ასო.** ეს ასო დიფთონგს ქმნის: **აი, ეი, იი, უი.** არის მისი გამოყენება ი-ს ნაცვლად: მცით (119, 1), აგრამ ეს შემთხვევითია. უფრო საყურადღებოა, როცა იგი არაა მოსალოდნელი და არის: მე მამაკაცი **არაი** ვიცი 4,10; **არაი** უდაბნოსა ქადაგებენ სახარებასა, არამედ ზეცისასა აქებენ გალობასა 31, 8; არაი უკმა მას მოღებად 49, 14; არაი თუ 105, 7; არაი სარგებელ არიან 105, 35; კარნი იგი დაწმულნი არაი დათრგუნნა 172, 4; ჭეშმარიტებად იგიცა 205, 24. გვხვდება **ა ი-ს** ნაცვლად მარტო **ა-ც**: აქუნდა სიხარული დედისა 28, 4, მსგავსება გურიტისა და გაქუს 225, 15. ხომ არ ნიშნავს ეს, რომ **ა ი** ჯგუფს ზოგიერთი პირი **ა-დ** კითხულობდა და მათთვის **ი** მხოლოდ უბრალო ორთოგრაფიული ნიშანი იყო, ტრადიციით შემორჩენილი:

დ) **ⴃ ასო.** სინურ მრავალთავში ეს ასო **უი** გჯუფს უდრის. ეს არის ნორმა, მაგრამ ნორმიდან გადახვევაც ხშირია. **ⴃ** ნიშანი აქა-იქ გვხვდება **უ-ს** ნაცვლად, რომელიც ძველად ორი ნიშნით (**ⴃⴃ**) გამოიხატებოდა. მაგ.: **ⴂⴃⴃⴃⴃⴃⴃ** (118, 11), სადაც პირველი **ⴃ** **უი-ს** უდრის, მეორე — **უ-ს**: გუითქუამს. სხვა მაგალითები, სადაც **ⴃ** **უ-ს** უდრი: ცვარი 129, 5(ცუარი); ჯუარცვმასა 93, 5 (ჯუარ-ცუმასა), კიცვსა 149, 4 (კიცუსა), საჯვმილსა 122, 6(საჯვმილსა), შემოხვედ 130, 6 (შემოხუედ); ჩვენისავე 139, 29 (ჩუენისავე), აღვიტყველნეთ 141, 23 და მისთ. უმარცვლო **უ-ს** უდრის იგი აგრეთვე „კლავდოს“ სახელში 61, 10.

ამიტომ ცხადია, რომ ხელნაწერის **ⴃ** ი ჯგუფი სხვაგვარად ვერ წაიკითხებოდა, თუ არ **უი-დ**, და ვერ დაიბეჭდებოდა, თუ არ **უი-ს** სახით: რიცხვი 121, 15 (რიცხუი): იტყვი 129, 1 (იტყუი); შეირცხვინეს 135, 24 (შეირცხუინეს); შეხვიდეთ 137,21 (შეხუიდეთ); კიცვი 143, 11 (კიცუი); მშვიდობისა 145, 10 (მშუიდობისა); სვიმეონ 145, 20 (სუიმეონ) და მისთ⁴³.

ასეთ გასწორებას ისიც გვიკარნახებდა, რომ **უი** ჯგუფიც გვხვდება: სხუასა სიბოროტესა და ძუირის სიტყუასა შეცუივეს მის ზედა 147, 30; იტყუის 124, 17, 23; იტყუიან 149, 27; საკუირველებანი 150, 7, მწუისნი 136, 13; ლელუი 151, 4 და მისთ. რა თქმა უნდა, ერთი და იგივე სიტყვა **ⴃ-თ**იც შეიძლება შეგვხვდეს და **უი-თაც**, მაგ.: მწუსთა 135, 5; მწუისნი 136, 13 და მისთ. ორივე სახის დაწერილობა წესიერია და ორივე დავტოვეთ.

#305

ე) **ⴄ ასო.** ეს ასო მაშინ გვხვდება, როცა სიტყვა წოდებითშია დასმული (გულისხმა-ყავ, **ⴄ** საიდუმლოდ დიდებული! (175, 25). იწერება **ⴄსანა-ც** (135, 26) და **ოსანა-ც** (143, 24).

⁴³ „შემთხვის“ (65, 21) და „გამორკვის“ ფორმებში, რა თქმა უნდა, დარჩა, რადგანაც აქ **ⴃ** ი ჯგუფი მარცვალს შეიცავს.

ვ) ცხვირისმიერი ხმოვნების საკითხი. ზოგიერთი სიტყვის დაწერილობა გვაფიქრებინებს, კითხვა დავსვათ: ხომ არ ხმარობდა მისი დამწერი ცხვირისმიერ ხმოვნებს? ეს კითხვა იმით არის გამოწვეული, რომ ნ ასო ზოგჯერ არ მოიპოვება სიტყვაში: შეგან 53, 4 (შენგან), გუდრუკი 2017, 31 (გუნდრუკი); შეგვდვეთ 282, 13 (შეგვდვეთ), ებაზის 176, 16 (ემბაზის=ენბაზის). „ლოცვათა“ ფორმა (194, 1) ზემოთ კალმის შეცდომად ჩავუთვალეთ გადამწერს, მაგრამ ხომ არ არის ეს იმის მაჩვენებელი, რომ ო-ს იგი ცხვირში გამოთქვამდა? ამგვარი შემთხვევები გასწორებულია ნორმის მიხედვით.

ზ) ჰხ ჯგუფი. ჯერჯერობით მხოლოდ სინურ მრავალთავშია დადასტურებული ჰაეს გაჩენა ხანის წინ ხე-სა და ხილვა-ში: ჰხესა 201, 4; ჰხისა 201, 4; 209, 28; ჰხეო (201, 1); ჰხილვასა 197, 26; ჰხილვად 206, 15; 208, 28. მსგავსი მოვლენა ჩანს აგრეთვე გულისხჰმა-ში (გულისჰხმა-ჰყო 211, 13). ეს თავისებურება დიალექტურად არ უნდა იყოს, იგი უფრო ინდივიდუალური ჩანს და ერთ გადამწერს ახასიათებს. ბუნებრივად მივიჩნით, რომ ასეთ შემთხვევაში ჰ ყველგან გამოგვეკლო და ტექსტი ისე დაგვებეჭდა.

წ) ორი ასოს ნაცვლად ერთი. ორი ერთნაირი ასოს ნაცვლად აქა-იქ ერთია დაწერილი; მაგალითები ხმოვნებზე: შის 36, 16 (შიის=ჰშიის, ჰმშიის); დადუმებენ 150, 3 (დაადუმებენ); იძულებოდეს 245, 12 (იიძულებოდეს). ასეთ მოვლენას მაშინაც აქვს ადგილი, როდესაც ერთი სიტყვა ხმოვნით თავდება და მეორე სიტყვა იმავე ხმოვნით იწყება: ელიადადგინა 130, 31 (ელია ალადადგინა); ერთიგი 66, 24 (ერთი იგი); დარა 32, 31 (და არა). გვაქვს როგორც აღსაარებად (107, 11), ისე აღსარებად (107, 20), სადაც ალბათ გრძელი ა გამოითქმოდა. „აღსაარების“ ანალოგიით პირიან ფორმაშიც ორი ა დაუწერიათ: აღსაარებდ (91, 5), რაც შეცდომაა და გასწორდა, მაგრამ „აღსარება“-ში ერთი ა დავტოვეთ.

მაგალითები თანხმოვნებზე: უფრო ხშირია მაინც, რომ ორი თანხმოვნის ნაცვლად ერთი იყოს დაწერილი: მისა 154, 30; 275, 28 (მისსა), თჳსა 275, 20 (თჳსსა), მიწეს 240, 27 (მიწესს), მომადლე 25, 16 (მომამადლე) და მისთ. მეორე ასო ყველგან აღდგენილია გამოცემაში.

თ) ო და უ ერთიმეორის ნაცვლად. სინური მრავალთავის ერთ თავისებურებას შეადგენს ო და უ ასოთა გამოყენება ერთიმეორის ნაცვლად: მოსალოდნელია ო (ო), სწერია კი უ (ოჳ), ან პირუკუ: მოსალოდნელია უ (ოჳ) და დაწერილია ო (ო). ასეთი მოვლენა ხშირი არ არის; მაგალითები:

ო-ს ნაცვლად უ: უწუდიან 58, 17 (უწოდნიან); შეურგულდა 61, 4 (შეორგულდა); ბურცუსა 68, 31 (ბორცუსა); თუმა 172, 20 (თომა).

უ-ს ნაცვლად ო: უმჩილო 121, 10 (უმჩულო); მოკოდა 130, 3 (მოკუდა); მოკლი 131, 2 (მოკლი); სოფევა 138, 2 (სოფევა), ღრობელთა 138, 14 (ღრობელთა), საწოთრომსა 141, 13 (საწოთრომსა); შეორაცხ-ჰყოფენ 142, 1 (შეურაცხ-ჰყოფენ); მოძოძს 144, 18 (მოძოძს); ნო 146, 17 (ნუ); ანო 223, 8 (ანუ); სოლნი 235, 6 (სულნი); ობრალო 250, 29 (უბრალო), ტაკოკო 200, 11 (ტაკუკო) და სხვ.

არა მგონია, რომ ამას რაიმე ფონეტიკური საფუძველი ქჰონდეს, ე.ი. რომ ო და უ ბგერა არ იყო გარჩეული. მოვლენა წმინდა ორთოგრაფიულია. მაგალითების მიხედვით შეიძლება ზოგ შემთხვევაში ასიმილაციაზე გველაპარაკნა (უწუდიან, ტაკოკო), მაგრამ ეს არ უნდა იყოს მიზეზი. რადგანაც ასეთი მოვლენა უფრო პალესტინურისა და სინასმთური წარმოშობის ხელნაწერებშია დადასტურებული, შეიძლება კითხვა დავსვათ: ხომ არ არის აქ რომელიმე სემიტური ენის გავლენა (არაბულისა, ასურულისა)?

ასეთ შემთხვევაში უყოყმანოდ ვასწორებდით.

ი) **მერყეობა საკუთარი სახელების ფორმებში.** დიდი მერყეობაა საკუთარი სახელების ფორმათა წერაში, როგორც ეს მაგალითები გვიჩვენებს:

ნაბუთჭსი 136, 24; ნაბოთე 136, 25. (შეიძლება ნაბოთე-ში ო უნის ნაცვლად იყოს დაწერილი და ეს მაგალითი წინა მუხლს განეკუთვნებოდეს); იესჯსსა 205, 2; იესჯსს 7, 9; იაზაბელისა 129, 37; 130, 10; იეზაბელ 136, 23; იეზაბელისნი 136, 22. ქსანთიპე 245, 22; 246, 12; ქსანდიპჯსისა 245, 24; ალფიანე 246, 4; აფინა 245, 25 ალფინოზ 246, 7; პატროკლოს 250, 14; 251, 8; პატროკლე 250, 20; 251, 3, 251, 11; დავით 105, 12; დავიდ 95, 6.

საკუთარ სახელთა ფორმების სწორება ამ გამოცემის მიზანს არ შეადგენდა და ისინი უცვლელადაა დატოვებული.

2. შერყვნილი ადგილები: გასწორებას მოითხოვდა შერყვნილი ადგილები:

10, 7. ეწერა: ნაყოფი მსხმოდ ზეთისხილი. გასწორდა: ნაყოფ-მსხმოდ (არის უნაყოფოდაც: მსხმოდ იგი ზეთისხილი (18, 29).

14,10. ხელნაწერში იყო: ღმრთის-მშობელ რა მყო, კუალადვე დამმარხა. აქ ქალწულობაზეა საუბარი და აშკარად გამოტოვებულია სიტყვა, რომელიც აქ კავებშია ჩასმული: კუალად [ქალწულად]ვე დამმარხა. გამოტოვება იმისი ბრალია, რომ „კუალად“ და „ქალწულად“ ერთნაირად ბოლოვდება და გადამწერს თვალი დასცდენია (შდრ.: დავიცევ ქალწულადვე 174, 11).

19, 3. წინადადებაში ორჯერ არის სიტყვა „ყოვლითავე“. ერთი ზედმეტია და ამოვიღეთ. იგივე წინადადება („ბრძენი იყო ყოვლითავე წმ ესე, ყოველთა ნათესავთა დედათა შორის არასადა იპოვა მსგავს მისა“ 19, 3—4) მცირეოდენი ცვლილებით მეორდება ცოტა ქვემოთ: 21, 30—31.

29, 23. ხელნაწერში იკითხება: „შენგან მცენარემან“. ხანმეტი მრავალთავის ნაწყვეტში სათანადო ადგილას იკითხება „შინაგან მცენარემან“ და ასე გადავასწორეთ (შდრ.: „შენგან აღმოცენებულისა“ 24, 14).

#307

36, 37—38, 1. ხელნაწერში ეწერა: „ღრობელთა ზედა სულმცირეთა ჯორცთა მათ ზედა მჯდომარწ შევალს ეგვპტედ“. გადასწორდა: ღრუბელთა ზედა სულმცირეთა მჯდომარწ ჯორცთა მათ შევალს ეგვპტედ („ჯორცთა“ აქ მოქმედ. ბრუნვის ფორმა გვგონია მრ. რიცხვში).

65, 21. ხელნაწერში იკითხება: „დედაკაცი მყარვე არა შეემთხვის“. შეცდომა გვგონია და გასწორდა: დედაკაცი მებრვე არა შეემთხვის“. გასწორებისას მხედველობაში იყო მიღებული მსგავსი წინადადება თვით სინურ მრავალთავში: დედაკაცი მებრვე არა ეხილვა 67, 1.

110, 1—2; 109, 9; 109, 12. ხელნაწერში სამ ადგილას „სიმართლე“ იკითხება „სიმრთელის“ ნაცვლად, რაც ქართულ ნიადაგზეა წარმოშობილი გადამწერის უყურადღებობი: მთრვალობათაგან იქმნა შენდა უწესობაჲ, რომელმან განლიის სიმართლწ და ძალი სულთა და ჯორცთაჲ (110, 1—2); დედად სიმართლისად ჰჰოო მარხვაჲ (109, 9); რამეთუ მათ დედა სიმართლისა თქჳან მარხვაჲ (109, 12). ყველგან გასწორდა: სიმრთელწ, დედად სიმრთელისად, დედა სიმრთელისა.

143, 36. ერთ ციტატაში ესაიადან (42, 18 — 20) იკითხება: და ვინ ყრუ, რომელნი-იგი მათ ეუღლებიან. აქ ჩაემატა „გარნა“, და „ეუღლებიან“ ზმნის ნაცვლად „ეუფლებიან“ ჩაისვა, როგორც ეს იკითხება ბაქარისა და თბილისურ გამოცემებში.

158, 33. ციტატა ქებათა-ქებიდან (2, 13—14) კირილე იერუსალიმელის თხზულებაში „აღდგომისათჳს მკუდრეთით“ ასე იკითხება ხელნაწერში: „აღდეგ და მოვედ, მოყუასო ჩემო. და ამისა შემდგომად იტყჳს: საფლავისაგან კლდისა“. ამას იქვე თარგმანება მოსდევს: „საფარველი კლდისაჲ თქუა“ და შემდგომი. ცხადია, „საფლავისაგან კლდისა“ გადამწერლის შეცდომაა, რადგანაც ქვემოთ განმარტებულია „საფარველისაგან კლდისა“ და ასეც გასწორდა. ოშკურ ბიბლიაში (978 წ.) ამ ადგილას იკითხება: საგრილსა მას ქუეშე კლდისასა⁴⁴, ბაქარის გამოცემასა და თბილისურში — „საფარდულსა შინა კლდისასა“.

176, 8. ხელნაწერში ეწერა: არცალა მომავალი იგი მო-რად-ვიდა შენდა და განაძე. შეცდომა გვგონია და გავასწორეთ: არცალა მეძავი იგი.

192, 16. ხელნაწერში სწერია: რაიმე ვთქუა ანუ რასამე ვიდოდი. აშკარა შეცდომაა და გასწორდა: რასამე ვიტყოდი. ასეთი გამოთქმა („რაიმე ვთქუა ანუ

⁴⁴ ა. ცაგარელი, Сведения, 1. დამატება, გვ. 27.

რასამე ვიტყოდი“) რამდენჯერმე გვხვდება ათანასი ალექსანდრიელის სამოზაო თქმულში: 33, 4; 33, 32; 34, 5; 37, 34; 38, 6.

261, 2. ეწერა: მე რაღა დღე. აშკარა შეცდომა ჩანს და გასწორდა: მარადღე.

რიგ შემთხვევებში გასწორება ეხება ზმნის პირის, რიცხვის ან მწკრივის ფორმებს, როგორც ამას მოითხოვს კონტექსტი:

#308

17, 24 მუცლად-ილე და შვე ძღ და უწოდი სახელი მისი იესუ S] მუცლად-ილო და შვე ძღ.

27, 28. მიუტევე მე შეცოდებანი S] მიუტევენ მე შეცოდებანი.

109, 27 განგუემორების S] განგემორების.

122, 11 ჰპოვე S] ჰპოვო

141, 16 გესმინოს S] გუესმინოს.

147, 2 გუაკურთხენ S] გაკურთხევთ.

—, 13 მისცეო S] მივსცეო.

175, 36 ნუ შეურაცხ-ჰყოფთ S] ნუ შეურაცხ-ვჰყოფთ.

201, 22 მიტევეს S] მიტევის.

—32 ჰრქუან S] ჰრქვან.

211, 31 აყუედრებ S] აყუედრებნ.

279, 29 შევწიროთ S] შევწირეთ.

ე. კვიპრელის თხზულების სათაურისთვის. შეცდომა ჩანს ეტვიფანე (ეპიფანე) კვიპრელის თხზულების სათაურში (გვ. 46), სადაც ავტორის შესახებ ნათქვამია: „რომელი კონსტანტინეს დედაქალაქისა იწამა სარწმუნოებისათჳს“. ცნობილია, რომ ეპიფანე კვიპრელი არავის უწამებია, ის გარდაიცვალა 403 წელს, როცა ბრუნდებოდა კონსტანტინეპოლიდან კვიპროსს, სადაც მოღვაწეობდა კონსტანტია (სალამის) ქალაქში. თავდაპირველად სათაური ასეთი უნდა ყოფილიყო: თქმული წმ. და ნეტარისა მამისა ჩუენისა ეტჳფანე მთავარეპისკოპოსისა კონსტანტია ქალაქისაჲ, სარწმუნოებისათჳს წმ. მარადის ქალწულისა მარიამისა“. მაგრამ „სარწმუნოებისათჳს“ ისე გაუგიათ, თითქო წინა სიტყვებს ეკუთვნოდეს, რამაც გამოიწვია ალბათ „რ~ი“ და „იწამა“ სიტყვების ჩართვა, კონსტანტია ქალაქი“ კი კონსტანტინეს დედაქალაქთან (კონსტანტინეპოლთან) აურევიათ. ამას გარდა, „თჳს“ დაერთო მარიამს და ახალი სათაური გაკეთდა: „წმ. მარადის ქალწულისა მარიამისათჳს“.

სათაური არ შეგვისწორებია და ისე დავტოვეთ, როგორც შეიძლება გაგებულ იქნას ხელნაწერის სიტყვები. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ იმავე თხზულების სათაური და დასაწყისი შემონახულია A 19 ხელნაწერში, სადაც

იკითხება: „თქუმული წმ. და ნეტარისა მამისა ჩუენისა ეტჳფანე კჳპრელ მთავარეპისკოპოსისაჲ, რომელი კონსტანტია დედა ქალაქსა იწამა, სარწმუნოებისათჳს წმ. ღმრთისმშობელისა“⁴⁵.

საინტერესოა, რომ სინურ ხელნაწერში შემორჩენილია ნათ. ბრუნვის ფორმა: „(დედა) ქალაქისა“.

3. შემოკლებანი სიტყვათა გახსნისათვის. შემოკლებულ სიტყვათა გახსნისას ვხელმძღვანელობდით იმით, თუ როგორც არის სრულად დაწერილი იგივე სიტყვა თვით ხელნაწერში სხვაგან სადმე.

აწ. ეს სიტყვა შემოკლებული სახითაც გვხვდება (49. 29; 73, 35) და შეუმოკლებლადაც, სრულად. სადაც სრულად არის დაწერილი, ყველგან **ამენ**

#309

იკითხება: 23, 25; 30, 10; 45, 8; 54, 8; 184, 9; 190, 8; 198, 6. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ამ სიტყვის თითო-თითო ასოდ ჩამოწერა უკანასკნელი საკითხავის ბოლოს (273 rb). ამიტომ, სადაც შემოკლებულად იყო დაწერილი, **ამენ**-ად გავხსენით.

თქმული. ეს სიტყვა იშვიათად გახსნილადაც გვხვდება: თქუმულთაჲ (176 vb, 24=186, 15), ამიტომ, სადაც დაქარაგმებული იყო, ყველგან ასე გავხსენით: თქუმული.

იწლმ, იწმ. ეს სიტყვა ერთ ადგილას შეუმოკლებლად არის დაწერილი და **იერუსალემ** იკითხება: იერუსალემს (54 ra, 11=55, 6). არის სხვა შემთხვევებიც გახსნილად დაწერისა, მაგრამ **იე**-ს ნაცვლად **იწ** იწერება (თან ქარაგმა უზის თავზე), ხოლო ბოლო მარცვლად **ლემ** იკითხება: იწრუსალემასაჲ (147 va, 22=155, 2), იწრუსალემითგან (207 v, 15=218, 28). გვხვდება აგრეთვე შემოკლებულად წინა ნაწილში, მაგრამ ბოლო ნაწილში გახსნილად: ასულად იწსალემისად (216 ra, 10=226, 36), იწლემისანო (216 v, 1= 227, 13). ამ სიტყვაში **წ** ხმოვნის დაწერა გამართლებული იქნებოდა მხოლოდ **ლემ** მარცვალში (იერუსალმ, Ἱερουσαλήμ, *Ἱερουσαλήμ*), აქ კი ყოველთვის **ლემ** გვხვდება და არავითარი ჭკუა არ იყო **წ** დაგვეტოვებინა ამ სიტყვაში გინდ თავში, გინდ ბოლოში. ამიტომ ყოველგან **იერუსალემ** გავატარეთ. შენიშვნებში ზოგჯერ აღნიშნულია ხელნაწერის ორთოგრაფია, ზოგჯერ კი — არა.

იწლ. ამ სიტყვის შესახებაც იგივე ითქმის, რაც **იწმ**-ის შესახებ: როცა გახსნილად არის, იკითხება **ე**: მას დღესა შინა იყოს **ისრაელისაჲ** მესამე ნაწილი (37 va 21-22=37, 3). ამიტომ აქაც ყველგან **ე** გავატარეთ (სქოლიოში შეიძლება ყოველთვის არ იყო ჩატანილი ხელნაწერის ორთოგრაფია).

⁴⁵ ილია აბულაძე, მრავალთავი: ენიმკის მოამბე, XIV, 260.

მწ, მდს. ეს სიტყვა გაუხსნელად თითქო არ გვხვდება, მაგრამ გვაქვს **მარადლე** (161, 1; 261, 3) და **მარადლ** 266, 7, რომლისაგანაც ნაწარმოებია მწ. ძველის-ძველად მისი გამოთქმა იქნებოდა **მარადლის**, მაგრამ თვით სინურ მრავალთავში უღანო ფორმა იკითხება მისგან ნაწარმოებ სიტყვაში: „თუმცა არა იყო წყობა **სამარადისო** 261, 4. ამიტომ ყველგან უღანოდ არის გახსნილი: **მარადის**.

ოკე. ეს სიტყვა სრულადაც არის დაწერილი: უკუნითი უკუნისამდე (170 va=188, 37). ამის გამო **ოკე** ყველგან **უკუნისამდე**-დ არის გახსნილი.

რჟს. მიუხედავად იმისა, რომ გვხვდება რაჟჟმს 185, 16-176 ra, 14) და რაჟჟამს (197, 29=188 rb, 2), საერთოდ მას ასე ვხსნიდით: **რაჟჟმს**.

ღთებად. იგი ყველგან ღმრთეება-დ არის გახსნილი, მით უმეტეს, რომ ზოგად შემოკლებულია და ორი ე მაინც არის: ღთეებისაჟსა (16 rb=17, 4), ღთეებისაჟთა (17ra, 3=17, 38), ღთეებისა (19, 37) და სხვ. ამას გარდა, სრულად დაწერილიც გვხვდება: ნათელი ღმრთეებისაჟ (184 va, 4=194, 12).

#310

შს. ყველგან გახსნილია ასე: **შორის**.

ცზრბდ. ეს სიტყვა უმეტესად შემოკლებულად იწერება. მაგრამ არის გახსნილადაც, ოღონდ ხან ვინიანი ფორმა იკითხება (ცხოვრებაჟ), ხან უვინო (ცხოვრებაჟ): სრულად დაწერილი ფორმები: ა) ცხოვრებაჟ 12, 1; ცხოვრებისა 11, 12; 17, 24; 143, 20 და სხვ. ერთსა და იმავე გვერდზე (6v) ისედაც არის და ასედაც. ამიტომ, როდესაც სიტყვა შემოკლებულია და შიგ ვ არ ურევია (მაგ., ცზრბდ 9, 1), ძნელია იმის გადაწყვეტა, თუ როგორ უნდა გაჰყოს. ასეთ შემთხვევაში **ცხოვრებად** ვხსნიდით, მაგრამ სქოლიოში ჩაგვექონდა ხელნაწერის შემოკლებული ფორმა.

წწყლი. ამ სიტყვის გახსნის საფუძველს გვაძლევდა მისი სრული დაწერა: წინაწარმეტყულებით (4 ra, 10=7,4).

IV. შენიშვნები ენის თავისებურებათა შესახებ

სინური მრავალთავის ენის ყოველმხრივი შესწავლა მომავლის საქმეა. ამ წერილში მსურს შევჩერდე მხოლოდ რამდენიმე საკითხზე, ისიც გაკვრით.

ს. ფონეტიკური მოვლენები

1. **ბგერათა შედგენილობა და მათი გამოხატვის საშუალება.** ძეგლში იხმარება 37 ნიშანი, რომლებიც გამოხატავდნენ ხუთ სრულ ხმოვანს (ა, ე, ი, ო, უ), ორ უსრულ ხმოვანს (უმარცვლო ი-ს და უმარცვლო უ-ს), და 29 თანხმოვანს (**ბ გ დ ვ ხ თ კ ლ მ ნ პ ჟ რ ს ტ ფ ქ ღ ყ შ ჩ ც ძ წ ჭ ხ ჯ ჰ ჳ**), სულ 36 ბგერას, მაგრამ ისე, რომ თანხმოვნებს ყველას ჰქონდა თავისი ნიშანი, ხმოვანთაგან კი — მარტო ოთხს (**ა ე ი ო**), მეხუთე ხმოვანი უ ორი ნიშნით გადმოიცემოდა (**ღღ**), რაც ბერძნულის გავლენას მიეწერება: ამ ორ ნიშანთაგან თვითუფლს ცალკე თავისი ბგერითი მნიშვნელობა ჰქონდა: ერთი (**ღ**) იყო ხმოვანი ო, მეორე (**ღ**) იყო დიფთონგი უი. უმარცვლო ი გადმოიცემოდა განსაკუთრებული ნიშნით (**ი**), უმარცვლო უ-ს კი თავისი ნიშანი არ ჰქონდა და ისე იწერებოდა, როგორც მარცვლიანი (სრული) უ. დიფთონგისებრი ხასიათი ჰქონდა აგრეთვე **ჩ** (**ჭ**) ასოს, იგი უდრიდა **ეი**-ს. ამგვარად, **ჩ** და **ღ** დიფთონგებს აღნიშნავდა, ხოლო **ჰ** (**ფ**) ბერძნული ომეგის ქართული სახე იყო (მაგრამ სიგრძის გარეშე). იგი **ო**-ს მაგივრობას ეწეოდა გარკვეულ შემთხვევებში (იწერებოდა ჰსანა-ც და ოსანა-ს).

ამ მხრივ სინური მრავალთავი ახალს არაფერს შეიცავს, იგი იზიარებს მასზე ადრინდელი ქართული ძეგლების (წარწერებისა და უთარილო ხელნაწერების) ორთოგრაფიის თავისებურებას, რომელიც V-VI საუკუნეში იყო შემუშავებული.

2. **ასიმილაცია.** აღსანიშნავია სრული ასიმილაცია „შაშოვალ“ სიტყვაში 192, 29 (საშოვალ) და ნაწილობრივი საჯ ფუძის ფორმაში: დაიშაჯებიან 92, 18. **შჯული** ჩვეულებრივია სხვა ძეგლების (მაგ., ოთხთავის) ენაშიც. **გც** კომპლექსის **ქც**-დ ქცევა ცნობილი იყო ადიშის სახარებიდან (897 წ.):

#311

ვინ მოიქცეს თქუენ (ლუკ. 16, 12). ამას მხარს უჭერს იმაზე 33 წლით ადრე გადაწერილი ხელნაწერი: მოქცეს 186, 19; მიქცე 209, 16, 22.

3. **დისიმილაცია.** ბერძნულიდან ნასესხებ „მარტურ“ სიტყვაში (μαρτυριε) რაეს დისიმილაცია ხდება: მარტული (მაგ., 255, 4 და სხვაგანაც), მაგრამ შენახულია ორი რაეც: მარტური 196, 27; მარტურნი 120, 39; მარტურთა 116, 8, ნაწარმოებ სიტყვაშიც: დღეთა მარტურიისათა 168, 35 (შდრ., საკითხავნი მარტულიისანი 181, 1), მარტურობისა 168, 5 და სხვ.

4. **შენაცვლება.** სახელი „ეპიფანე“ „ეტუფანედ“ ყოფილა ქცეული უკვე IX საუკუნეში, როგორც ამას აჩენს აპიფანე კვიპრელის თხზულების სათაური: „თქმული წმ. და ნეტარისა მამისა ჩუენისა **ეტუფანე** კვიპრელ მთავარეპისკოპოსისაჲ (გვ. 46). მიზეზი არ ჩანს, თუ რის გამო არის აქ ჯ (შეიძლება ევტიქი — ეტუქი-ს ანალოგიით), მაგრამ **ტ** მაგრად დამკვიდრდა ქართულში: ცნობილია, მაგალითად, **ეტიფანე** კათალიკოსი, რომელმაც წარწერა ამოაკვეთინა ანისში 1218 წელს.

წარწერაში იკითხება: „ესე მე, ეტიფანეს კათალიკოზსა, ჩემითა ჳელითა დამიწერია, ოდეს ანის(ს) ეკლესიანი ვაკურთხენ“⁴⁶. გურიაში დღესაც ჩვეულებრივია ეტიპანე.

5. **გადასმა**. გადმოსმულია რ „კრმალ“ სიტყვის მრავლობითში: რჯმლები 275, 7. გვხვდება ვ ბგერის გადასმა სლვა ზმნაში. როგორც გვიჩვენებს პირიანი ფორმები (ვალს, ხ-ვალ → ხუალ), თავდაპირველად ამ ზმნის საწყისი უნდა ყოფილიყო ს-ვლ-ა, მაგრამ (ალბათ ავიან ზმნათა ანალოგიით) ს-ვლ-ა-ს ნაცვლად ძველ ქართულში ნორმაა **სლვა**, „სვლა“-ში კი ვინი გადასმულად მიიჩნევა. გადასმის შედეგად ვ უმარცვლო უ-დ იქცევა: **სლვა → სვლა → სულა**. რა თქმა უნდა, ამ ძეგლშიც ნორმაა **სლვა** (მაგ., გარე განსლვასა და შინა შემოსლვასა 53, 25; შესლვასა 141, 2; აღმოსლვისა 37, 10; მოსლვისა 42, 16 და მრავალი სხვა), მაგრამ **სულა-ც** გვხვდება: მოსულად 33, 14; მოსულისა 40, 24; შესულად 77, 33; გამოსულასა 131, 8; შესულასა 132, 3 და სხვ.

აქა-იქ გვხვდება ძველი ფორმა „თავყავნის-ცემა“ ზმნისა, სადაც ვ თავის ადგილზეა (თავყანის-ცემა 98, 21; თავყანი(ს)-სცემდენ 91, 33; თავყანის-საცემელ 91, 32), მაგრამ უფრო ხშირია და, შეიძლება ითქვას, ჩვეულებრივი ვ-გადასმული ფორმა, სადაც გადასმის შედეგად ვ უმარცვლო უ-დ არის ქცეული: თაყუანი(ს)-სცეს 37, 7; თაყუანი(ს)-სცა 243, 35; თაყუანი(ს) სცემენ 256, 20 და სხვ.

6. **ბგერათა დაკარგვა**. ა) სინური მრავალთავის მიხედვით, 3 სუსტი ბგერა ყოფილა, რომელიც ადვილად იკარგებოდა ხმოვნების წინ. ამიტომ გვაქვს პარალელური ფორმები:

#312

ჰაბაშთა 273, 12; ჰაბაშთა 272, 26, ჰაბაშთასა 276, 25 და აბაშთა კერძო 272, 25.

ჰეროდღს 37, 2 და ეროდე 35, 26; ეროდღს 35, 37;

ჰელენე 238, 23 და ელენე 238, 19, 26;

გვხვდება აგრეთვე: აერნი 133, 15; აერთა 66, 16 და ჰაერთა ზედა 73, 25, მაგრამ აქ შეიძლება უფრო განვითარებაზე ვილაპარაკოთ, ვიდრე დაკარგვაზე: ἄρη აერ ი (მერმინდელი გამოთქმით: აირ-ი.)

ბ) იკარგება სუბიექტური ნიშანი მეორე პირისა და ობიექტური ნიშანი მესამე პირისა გარკვეული ბგერების წინ (ნახე ქვემოთ, გვ. 317).

გ) უმარცვლო უ შეიძლება დაიკარგოს არა მარტო ბაგისმიერი ბგერის მეზობლობაში: იკმევდეს 14, 27 (იკუმევდეს); უჩხო 80, 36 (უჩყო), განიძარცოთ

⁴⁶ Н. Марр Надпись Епифания, Католикоса Грузии, ИАН 1910, 1438-39; В. Дондука, К социально-экономической жизни средневековой Грузии по анийской надписи (1218) Епифания (კრებულში: Академия Наук академику Н. Я. Марру. 1935, გვ. 613 და შემდგომ).

176, 22 (განიძარცუოთ), არამედ სხვაგანაც: კისა 150, 19 (კიცუსა); მიუწოდომელი 192, 3; 193, 15, მაგრამ: მიუწოდომელი 194, 10; მიუწოდომელისა 194, 32; 279, 23; მისაწდომელ არს 168, 12; უკდავებისა 195, 11 (უკუდავებისა).

დ) ზოგჯერ **ლ** იკარგება **ვლტ** ფუძეში: ივლტოდა 121, 11; ივლტოდი 130, 11; მიივლტიან 121, 37; მიივლტოდის 122, 17, მაგრამ: შეივტინ 119, 11; ივტოდა 120, 27; მოივტოდის 120, 31. იკარგება იგივე **ლ** „მართლუკუნ“-ში: მართუკუნ 120, 8.

ე) იკარგება მ ბანის წინ: ბრწყინვალე 187, 2 (მაგრამ: მბრწყინვალე 186, 37 და სხვაგანაც).

ვ) „შევრდომა“ ზმნის ფორმებში (შევრდომა 197, 21) **უ**-ს შემდეგ შეიძლება შენახულ იქნეს **ვ** (შეუვრდა 73, 20; 128, 32). მაგრამ შეიძლება დაიკარგოს: შეურდების 80, 26; შეურდეს 166, 8.

ზ) იკარგება **რ** თანხმოვნებს შორის: ჩვეულებრივ იწერება ყრმად (მაგ., 239, 6, ყრმანი 149, 15, ყრმათა, ყრმებსა 149, 8; 150, 3 და მისთ.,) მაგრამ ასეთი ფორმებიც არის: ყმად 204, 30; ყმისა 25, 32; 204, 29.

„ძრწოლის“ ძრწ კომპლექსი შენახულია, თუ უძღვის ხმოვანი (მაგ., შეადრწუნა), თუ არა და, იკარგება **რ**: ძწოლით 81, 22; 161, 14; ძწის 209, 36; ძწიან 174, 12; ძწოდეს 213, 19.

მრწ კომპლექსი გამარტივებულია რ-ს ამოღებით: მწემი 65, 16; 213, 9; უმწემწს.

წ) **ოვ** → **ო**. **ო**-ნის შემდეგ რომ შეიძლება **ვ** დაიკარგოს, ეს **ცხოვრება-ცხოვრების** მაგალითზედაც ვნახეთ ზემოთ (გვ. 310). დამატებით აქ აღვნიშნავთ, რომ გვხვდება როგორც **შოვრ**, ისე **შორ**: შოვრით 35, 36; განეშოვრნეს 117, 8; შორს 109, 32; 120, 37, განშორებლ არს 126, 25;

თხოვ ისგან გვაქვს: ითხოვენ 138, 2 და ითხოენ 138, 23. „პროვადიკე“-ს ნაცვლად „პროადიკე“ იკითხება: საბანელსა პროადიკისასა 90, 13 (πρωαδικι). ეს დაწერილობა გულისხმობს, რომ ბერძნ. β ვ-დ არის ქართულში გადმოსული უკვე IX საუკუნეში (პროვადიკე → პროადიკე).

#313

თ) ოთხთავების მიხედვით **ზოგ** ფუძეს ვიცნობდით. სინურ მრავალთავში კი პარალელურად **ზოვგ**-იც გვხვდება: ზოგადი 115, 28; ზოგადნო 123, 8; ზოგად 123, 8, მაგრამ ამასთანავე: ზოვგად 116, 17, 20; ზოვგადი 116, 24.

ი) თავისებური ვითარებაა ბერძნული ψ-ს გადმოცემისას, რომელიც „ფსალმუნში“ გვხვდება. სინურ მრავალთავში ჩვეულებრივი ფორმაა **ფსალმუნ** ი: ას და მეცხრე ფსალმუნი 168, 27; ფსალმუნისა 75, 7; ფსალმუნითა 142, 8; მეფსალმუნწ 156, 16; ფსალმუნებს 173, 2 და სხვაგან. მაგრამ აქა-იქ გვხვდება

სალმუნ-ი (156, 26; 161, 12, 15; 167, 5; 274, 20). ქართულში უნიანი ფორმა დამკვიდრდა (ფსალმუნი), და არა ონიანი (ფსალმონი), თუმცა კი ბერძნული სიტყვის ბრალობითი ბრუნვის ფორმა ონითაც გვაქვს (μοιχλός მოქლონ-ი: მოქლონნი და კლიტენი 50, 27). ფსალმუნ-ში ო-ნის უ-ნად ქცევას უთუოდ ხელი შეუწყო ბაგისმიერმა მ-ანმა. სვანურში ბერძნ. ბრალობითის ფორმა უნ-ით გვაქვს; უ(შკუს) სტარუნ-ს ორენი („პირს ჯვარს იწერს“)⁴⁷. ეს სხვათა შორის. ამჟამად ჩვენს ყურადღებას უფრო ფარის დაკარგვა იქცევს: სალმუნი. მსგავსი ფორმი სომხურშიც გვაქვს (*սաղմուն* სალმოს) და შეიძლება კაცმა იფიქროს, რომ „სალმუნ-ი“ სომხურიდან მოდისო, მაგრამ არა. ეგრე რომ იყოს, მაშინ „სალმოსი“ გვექნებოდა. ქართული „სალმუნ ი“ იმავე ბერძნულიდან მოდის, საიდანაც სომხ. სალმოს-ი (ახალი სომხ. გამოთქმით სალამოს-ი). ფარის დაკარგვა — ეს რაღაც დიალექტური მოვლენაა თვით ბერძნულში. იგივე მოვლენა (ე. ი. ფს ჯგუფის გამარტივება: ფს → ს) დადასტურებულია ფსეფ სიტყვაში, რომელიც ცნობილია ბეთლემის ქართული მონასტრის ნანგრევების ერთი წარწერიდან: „მომსხმელი ამის სეფისა“⁴⁸. ფსეფ-ი → სეფ-ი (ψήφιος, ἥ, „ენჭი“, მოზაიკა).

6. კუმშვა. „მკერდ“-ი ისევე იკუმშება, როგორც „ღმერთი“: ვიდრე მკრდადმდე 276, 7. იკუმშება „წრმალ-ი“: რწმლები (275,7), მეწრმლემან 253, 14; მეწრმლეთა 253, 10, მაგრამ გვხვდება შეუკუმშავი ფორმაც: მეწრმალესა 253, 14, რაც შეიძლება კალმის შეცდომა იყოს. გვხვდება: უდბად და უდებად, ნაყროვანებისაგან 100, 27 და ნაყროვნებითა 109, 27.

7. განვითარება. ქართ. „ექუს“-ის გავლენით განვითარებულია უმარცვლო უ ბერძნულისაგან ნასესხებ ექსორია-ში: ექუსორია იქმნა 201, 6.

9. სჟ და სჯ კომპლექსების ცვალება. ა) საჯ ფუძის შეკუმშული სახე ნაწილობრივი ასიმილაციის ძალით შჯ-ს გვაძლევს, რაც კაგად ცნობილია ოთხთავის ენიდან (სჯ → შჯ). იგივე მოვლენა, რა თქმა უნდა, აქაც გვაქვს: შჯულისა 238, 40 და სხვა. საყურადღებოა, რომ ეს შჯ პირველი ბგერის გავლენით შჩ-დ არის ქცეული: შჩული 249, 35; შჩულსა 239, 12; უშჩულო 121, 10; შემდგომი საფეხურია რჩ: ურჩულონო 275, 6, განრჩად ცხოველთა და მკუდართა 51, 24 (განრჩად=განსჯად), დარჩილ იყო 159, 31;

#314

დარჩილთასა 43, 5; მოვიდეს სარჩელად 70, 5; ერჩიან 51, 33 (ესჯიან, ეშჯიან).

⁴⁷ ა. შანიძე, ბერძნული სიტყვა აკუზატივის ფორმით სვანურში (თხზულებანი, I, 1957), გვ. 320-322.

⁴⁸ მ. თარხნიშვილი, Le iscrizioni musive del monastero di Bir el-Qutt [P. Virgilio Corbo-ს წიგნში: Gli scavi di kh. Siyar el-Ghanam (Campo dei pastori) e I monasteri dei dintorni. იერუსალიმი 1955, გვ. 135, ტაბულა 34].

უნდა აღინიშნოს, რომ **რჩ** კომპლექსი ადიშის სახარებაშიც გვაქვს, სახელდობრ ლუკას თავში: ახალი რჩული (ლუკ. 22, 20); რჩულის მეცნიერმან (ლუკ. 11, 45).

ბ) **სჭუ-ალ** ფუძისაგან გვაქვს ნაირ-ნაირი ფორმები (რომლებშიც სჭარბობს ასიმილაციური (**სჭ → შჭ**): სამსჭუალთაა 172, 17; სამშჭუალნი 243, 32; 244, 2; სამშჭუალთა 243, 12, 26; 244, 1; შემშჭუალეს 243, 13; დაემშჭუალნეს სამშჭუალნი 243, 16 და სხვ. მაგრამ ამასთანავე გვაქვს **ს-ანის** (resp. **შინის**) ცვალება რ-დ: სამრჭუალთა 172, 18 და შერეული ფორმა: სამრსჭუალთაა 172, 26, რაც „სამსჭუალთა“ და „სამრჭუალთა“ კონტამინაციისაგან არის წარმომდგარი ან შეიძლება კალმის შეცდომას მიეწეროს.

მას შემდეგ, რაც „სამსჭუალის“ ნაცვლად ქართულში არაბული „მუსმარი“ შემოვიდა (რომელიც უკვე X საუკუნის ძეგლშია დადასტურებული)⁴⁹, „სამსჭუალი“ თანდათან გადავარდა, მაგრამ „მარჭვალის“ ფორმით ეხლაც არის აქა-იქ შემორჩენილი, ოღონდ ნიშნავს **ხის** სამსჭვალს და იხმარება დურგლებისა და ხუროების ენაში⁵⁰. **რჭ** კომპლექსი შემონახული გვაქვს **რჭობა**-ში („ვარჭობ“, „დავარჭვე“), მაგრამ **სჭ (შჭ)** დღესაც უცვალებელად იხმარება ხევსურულში: „სხვათ ნაშჭობ ისარივ ყუნჭს ესჭვავე“⁵¹ (ანდაზა: „სხვების ნარჭობი ისარიო კუნძს ერჭოო“, ე. ი. სხვების ნასროლი ისარი მიზანს კი არ მოჭხვდა, არამედ კუნძსაო).

წ. მორფოლოგია

A. სახელები.

1. **რიცხვი.** ებ-იანი მრავლობითის შემთხვევები ცოტაა: ეტლები, ცხენები, რტოები; ყრმები და დედები 273, 20; მახვლები 275,1, გუამები 278, 6, 14; წყაროები 278, 18, ხარჭები და სხვ., მაგრამ ეგევე სიტყვები ნარ-თანიანი ფორმებითაც იხმარება. გაკვირვებას იწვევს **ეტლ** სიტყვის ფორმა ებიან მრავლობითში: ეტლეები ეფრემისი 132, 16. კაცი იტყოდა, შემთხვევითიაო, მაგრამ ორი ე („ეტლეებ“-ი) სხვა ძეგლებშიც გვხვდება⁵² და თვით სინურ მრავალთავშიც მეორდება: ეტლეებითა 133, 3 (ეფრემ-ში ორი ე შემთხვევითი უნდა იყოს).

2. **ბრუნება.** ა) „ეკლესია“ ჩვეულებრივ ივეცს ბოლოკიდურ ა-ს (მაგ., კარი ეკლესიისაა 70, 20), მაგრამ გვხვდება ძველი, უკვეცელი ფორმაც, რომელიც ხანმეტ ძეგლებშია დადასტურებული: ეკლესიაჲსა 47, 12; 52, 6. ერთხელ

⁴⁹ „შენ განაცვ აქლემსა მუსმარი ცხვრთა და მით დაიმორჩილე იგი“: მამათა სწავლანი, გამოსცა ილია აბულაძემ, 1955, გვ. 148, 2.

⁵⁰ ქართ. ენის განმარტებით ლექსიკონში არ არის შეტანილი.

⁵¹ ბეს. გაბუური, ჯევესურული მასალები: „წელიწდეული“, 205, 18.

⁵² ი. იმნაიშვილი ორ ე-ს „ეტლეებ“-ში „ჭუნეებ“-ის გავლენით ხსნის: სახელთა ბრუნება და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში, 1957, გვ. 95.

#315

გადამწერს „ეკლესიასასა“ დაუწერია, მაგრამ შემდეგ (ალბათ, დედნის გავლენით) სიტყვის თავზე ა დაუსვამს (ოღონდ მეორე ი აღარ გადაუსწორებია) და „ეკლესიასასა“ გამოუყვანია, რაც უთუოდ ასე უნდა წავიკითხოთ: ეკლესიასასა (129, 25).

ბ) ე-ზე ფუძე გათავებულ სახელებს სახელობით ბრუნვაში ზ აქვს: საქმე 153, 1; 219, 17; 16 და სხვ. გამონაკლისია: საქმე 133, 14.

გ) „ითოვარე“ ნათ. ბრუნვაში იკვეცს ბოლოკიდურ ხმოვანს (ნათელი მთოვარისა-ი 178, 10), მაგრამ გვხვდება შეუკვეციელი ფორმაც: მეთოთხმეტე იყო მთოვარესა მის რიცხვ 165, 33.

დ) ე-ზე ფუძე-გათავებულ საკუთარ სახელებს ნათ. ბრუნვაში ზს აქვთ: ფილიპეს-ი 212, 33; ჰეროდეს-ი 212, 34); გამონაკლისია: იესუ ძე ნავედისი 58, 21, რომელიც ბგერობლივ იგივეა, მაგრამ სხვა ორთოგრაფიით.

ე) „ქრისტე“ სიტყვის შესახებ უკვე გვქონდა საუბარი (გვ. 303). დამატებით აქ უნდა აღვნიშნო, რომ ნათ. ბრუნვაში გვხვდება აგრეთვე „ქრისტის“: ქრისტის შობასა 190, 10 და სან-დაკარგული ფორმაც: შემდგომად ქსიტომობისა 268, 31.

ვ) „იესუ“ ნათ. ბრუნვაში ჩვეულებრივ „იესუს“ ფორმას გვამლევს (შემოკლებით: ი~ჟს, მაგ., 123, 21), ზოგჯერ მ არ არის, ბრუნვის ნიშნად მარტო ს რჩება (იესუ-ს, შემოკლებით: ი~ჟს) და ნათ.-ის ფორმა მიცემითისას ემსგავსება: მივიდა ღამე მაცხოვრისა ჩუენისა იესუს-ა 64, 39.

3. წარმოქმნილ ფორმათათვის. სახელთა წარმოქმნის თვალსაზრისით საყურადღებოა ება და ობა სუფიქსთა მონაცვლეობა ერთსა და იმავე სიტყვაში: ჯორციელებისა 139, 6 და ჯორციელობისა 138, 18, 31, 139, 9; ურწყულებისაგან 129, 7 და ურწყულობისაგან 129, 21; ნაყროვნებითა 109, 27 და ნაყროვნობისადათა 100, 28.

4. უფროობითი ხარისხის ფორმათა წარმოებისათვის. წარმოქმნის კატეგორიას განეკუთვნება უფროობითი ხარისხის ფორმაც, რომელიც სინურ მრავალთავში მოკლე სახითაც გვხვდება და გრძელითაც. ნორმაა, რა თქმა უნდა, გრძელი (ზს-იანი) ფორმა. მაგალითები: ყოველი მწუხარებაა, რომელი უკეთესად მოიქცევიან კაცთათჳს, ძმანო, უპატიოსნეს და უმეტეს სიხარულ არნ, რამეთუ კაცთა ნათესავი დღითი-დღედ უმეტესსა და უმჯობესსა ეძიებნ კეთილსა 232, 5-7. როგორც აღნიშნულია (გვ. 303), ზს-ის გვერდით ეს-იც გვიხდება; უპირადეს 8, 4, 6; 17, 4 და უპირადეს 94, 13; უწინარეს 126, 7 და უწინარეს 96, 25; უმეტეს 127, 8, 12 და უმეტეს 117, 5; უზეშთაეს და უმაღლეს 100, 5; უზეშთაეს და უძლიერეს 105, 35.

ეს-იანი ფორმების შესახებ ნახე ზემოთ (გვ. 303-304).

მოკლე ფორმათა მაგალითებია: უმძიმე და უძნელე 105, 9; უმრავლე ხართ თქუენ 70, 26; უმახლობელე 10, 23; უადვილე 264, 25; უმტკიცე 208, 20; უადრე 83, 13 და მისთ.

#316

შეიძლება გრძელი და მოკლე ფორმა გვერდი-გვერდს იხმარებოდეს ერთსა და იმავე წინადადებაში; მაგ., წმიდადცა ესე ქარწული უდიდებულწს და უწმიდწს და უპატიოსნე შობილ იყო, ხოლო უბრწყინვალწს უფროსს თოვლისა აქუნდა გონებად, რამეთუ ყოვლისა ოქროსა გამოცდილისა უწმიდე იყო ჳორცითა 9, 31-34.

ჩვეულებრივია უფროსს (34, 38; 123, 15 და სხვაგან), მაგრამ გვხვდება უფროსს (118, 21; 118, 25 და სხვაგანაც) და სულ გამარტივებული უფრო, რომელსაც გვერდში უდგას უჩჩო (80, 36) და უმცრო: რამე ჳყვნეა, რომელთაგან ითხოვს უფრო, ვიდრე რომელი-იგი ითხოვს ღმერთი უმცრო 138, 37-38; მცირედ უმცრო 269, 15. რა თქმა უნდა, გვხვდება უმცირწსიც: უმცირწსსა 27, 21; უმცირწს 167, 29.

უფროობითი ხარისხის ფორმას თუ ვაწარმოებთ „ტკბილ“-ისაგან, მას ილ სუფიქსი უნდა ჩამოჳშორდეს და გვაქვს „უფროს“-ებრ ნაწარმოები ფორმა: უტკბოსსა და უსარგებლწსსა იტყოდა 86, 7. აქედან მოდის ვეფხის-ტყაოსნის „უტკბოსი“ („უტკბოსნი მამა-ძეთასა“ 597, 3). მაგრამ ამის გვერდით არის ილ-იანი ფორმაც: უტკბილწს 235, 15; 274, 6. ეს ილ შენახულია აგრეთვე სიჩჩლე-ში (119, 20); მოსალოდნელი იყო: სიჩჩო (შდრ. უჩჩო 80, 36).

B. ზმნები.

1. ხანმეტობის ნაშთი. სინური მრავალთავი გადაწერილია მაშინ, როცა ხანმეტობა უკვე დიდი ხანია გადავარდნილი იყო, და გადაწერილია საბაწმიდაში (იერუსალიმში), სადაც ქართული სალიტერატურო ენის რეფორმა მოახდინეს, მიმართული სწორედ ხანმეტობის წინააღმდეგ. გიორგი მთაწმინდლის ცნობა „საბაწმიდურ“ სახარებათა შესახებ, ჩემი აზრით, გულისხმობს მის დროს არსებულ ოთხთავებს, რომელთაც ხანმეტობა არ ახასიათებდა; ასეთებია, მაგ., ჩვენამდე მოღწეული ადიშისა (897 წ.), ოპიზისა (913 წ.), ჯრუჭისა (936 წ.), პარხლისა (973 წ.) და ტბეთის (995 წ.) ოთხთავები, ასე რომ „საბაწმიდური“ არა შინაარსობლივ განსხვავებულ რედაქციას გულისხმობს (ვთქვათ, ადიშურს ჯრუჭ-პარხლურის მიმართ, ან პირუკუ), არამედ ენობრივად განსხვავებულს⁵³ და, როგორც ხანმეტის

⁵³ ამავე აზრისაა კ. კეკელიძეც (ძვ. ქართ. მწერლობის ისტორია, I, 1951, გვ. 385)

საპირისპირო, აღნიშნავს ხანკლებულს, ე. ი. ისეთს, რომელშიც მეორე პირის სუბიექტურ ნიშნად და მესამე პირის ობიექტურ ნიშნად არის არა **ხ** ყველგან (ხმოვნის წინაც და თანხმოვნის წინაც), არამედ **ჰ** ან მისი ბგერინაცვლები: ხმოვნების წინ არაფერი, თანხმოვნების წინ **ჰ** და **ს**. როდის მოხდა ეს რეფორმა, არ ვიცით. ვარაუდით იგი უნდა მომხდარიყო VIII-IX საუკუნეში რომელიმე გავლენიანი პირის თაოსნობით, რომლის სახელი ისტორიულმა წყაროებმა არ შემოგვინახა.

ჩვენი მრავალთავი ხან-კლებული ძეგლია, სან-ნარევი. აქ **ს₂**-ად და **ო₃**-ად ან არაფერია (ხმოვნების წინ), ან არის **ჰ** და **ს** (შიშინა თანხმოვნების წინ — **შ**). მიუხედავად იმისა, რომ ძეგლი საკმაოდ დიდია, ხანმეტობისა და ჰაემეტობის ნაშთი ცოტაა. ამ მხრივ იგი დიდად ჩამოუვარდება ადიშის სახარებას.

#317

ხანმეტობის ნაშთან უნდა მივიჩნიოთ **ხუნდა** 103, 15 და, თითქო, ესენიც: მო-**ხ**-ეფინა 85, 4, შე-**ხ**-უდგინებდა 117, 26, შე-**ხ**-უდგინა 136, 35, **ხ**-იქმნებოდა 107, 20, **ხ**-იქმნეს 209, 25, სადაც ქარაგმა ხანზე ზედმეტი უნდა იყოს.

ამ მაგალითების მიხედვით არ შეიძლება დავასკვნათ, რომ ეს მრავალთავი ხანმეტი დედნიდან იყო გადმოწერილი; დედანი, ალბათ, ხან-კლებული იყო და მასშიც ხანმეტი ფორმები გადმონაშთი იყო, მწერლის მიერ უნებურად შეცდომით გადმოწერილი.

2. ჰაემეტობის კვალი. ჰაემეტობის კვალი ჩანს მხოლოდ ერთს თანხმოვნით დაწყებულ ზმნაში: ჰწიხნიდა 134, 4.

იშვიათია ფორმებიც გარდამავალი ხანისა ჰაემეტობიდან სან-ნარეობამდე (**ჰს**): შეჰსძრწუნდე 92, 29; მოჰსწყედით 117, 36; ჰსწადლოდა 207, 23; ჰსწადლოდაცა 207, 19.

3. მე-2 სუბიექტური პირის ნიშნისა და მე-3 ობიექტური პირის ნიშნის დაკარგვა სპირანტების წინ. სინური მრავალთავი პირის ნიშნების ხმარების თვალსაზრისით წარმოადგენს ნიმუშს კლასიკური ნორმების დაცვის საკითხში: ზმნური პრეფიქსი **ჰ** ხმოვნების წინ იკარგება, მაგრამ რჩება თანხმოვნების წინ, ოღონდ ცხრა თანხმოვნის წინ შეცვლილია სანად, რომელიც შიშინა თანხმოვნების წინ შინად იქცევა. ეს წესი გატარებულია ყველგან, მთელს წიგნში. მაგრამ აქა-იქ გამოჩნდის გვხვდება: **ჰ** შეიძლება დაიკარგოს სპირანტების წინ (**ს, ზ, შ, ხ**); არის აგრეთვე რამდენიმე შემთხვევა მისი დაკარგვისა **რ**-ს წინ, **მ**-ს წინაც. მაგალითები:

ს₂: ნუცა მათ თანა შჰამთ, ნუცა მათ თანა **სუამთ** 48, 10; ჭამადითა დასტენო და აღმოივსო მუცელი შენი დღეს, და ხვალე და შემდგომად **შესუა** წამალი იგი 109, 38; **დასაჯე** 175, 9 (კილო თხრობითია, მოსალოდნელი იყო: დაჰსაჯე); **ნუ ზრუნავთ**

153, 9; შობ 203, 27. შევ 52, 32; 203, 10, 13, 33 (მაგრამ: ჰშევ 52, 25); რაფსა სძე და ხურინავ 163, 17; ხედავა 233, 34 (შდრ.: ჰხედავა 108, 9); ხადით 59, 31 (ჰხადით).

ოა: არავის ზრახავნ 270, 11; შის 36, 16 (ჰშის, ჰმშის); შიოდა 50, 9; რქუა, რქუეს 149, 26; ვის მე არა ვრწამ, ღმერთი არა რწამს 147, 25; დამარხეს 61, 24 (მაგრამ: დაჰმარხეს 64, 36).

4. ნართაული ი. თანხმოვანზე გათავებულ 1-ლი პირის ფორმებს ნართაული ი გასჩენიათ წყვეტილში: ვითარცა კრავი ნათესავისათვის კაცთადასა მოვედი დაკლვად 81, 19; მე მამისაგან მოვედი 147, 25; შთავკედი 164, 29; აგრეთვე II ბრძანებითში: აღდეგი 163, 17.

სამაგიეროდ, იგივე ნართაული ი ზოგჯერ არ მოგვეპოვება იმავე წყვეტილსა და II ბრძანებითში ენ სუფიქსსა და თ-ს შორის: ვიხილენტ ცანი 136, 30; მოვიკსენენტ 236, 7 ბრძანათა აღიხილენტ 143, 35; მოაქციენტ გულნი თქუენნი 144, 20; აღიხილენტ თუალნი თქუენნი 145, 1; ჩუენ მოგუანიჭენტ 145, 16 (თანის წინ ამოფხეკილია ი; ჯერ „მოგუანიჭენით“ დაუწერია); მაგრამ, რა თქმა უნდა, ი-ჩართული ფორმებიც ბევრია; მაგ., განვაცრუენით 152, 8; მიავლინენით 152, 8; გამოირჩიენით 238, 37 და

#318

სხვ. ხანმეტ ლექციონარში, რომელიც ერთ დროს სინას მთაზე იყო დაცული, იკითხება: წარვედით და მოიმოწაფენტ ყოველნი წარმართნი (მათ. 20, 19)⁵⁴, ხოლო სინურ მრავალთავში იგივე სიტყვები ასეა მოყვანილი: წარვედით და მოიმოწაფენით ყოველნი წარმართნი (197, 30-31).

სათანადო ვნებითში თითქო არ უნდა გვხვდებოდეს უინო ფორმა: იპოენით 144, 37; ვიპოენით 165, 17; იწოდენით 172, 12; იდიდენით 172, 12; აღვიზარდენით 52, 8 და სხვ.

5. იეს დაბოლოებისათვის. I თურმეობითში გარდამავალ ზმნებს იეს დაბოლოება აქვთ ჩვეულებრივ: გისწავიეს 98, 37; გიყოფიეს 147, 14; გულისხმა-უყოფიეს 214, 21 და სხვ. ეგევე იეს სტატკურ ზმნათა აწმყოშიც გვხვდება: უპყრიეს 70, 13; ამ დაბოლოების ნაცვლად IX საუკუნეში ცოცხალ მეტყველებაში უკვე ია ყოფილა, რომელსაც ორიოდ შემთხვევაში ჩვენს ძეგლშიც უჩენია თავი: გიპყრია 70, 7; რად უდებ-გიყოფია 246, 8; აწ რომელი გიყოფია, თავს-იდევ 129, 3.

6. ორი პირის ნიშანი რთულ ზმნაში. „ღაღადება“ ზმნას II სერიის ფორმებში რთული ზმნა ენაცვლება: ღაღად-გყავ. 1-ლი პირის ფორმაში შეიძლება ვ თავ-

⁵⁴ ხანმეტი ლექციონარი, ფოტოტიპური რეპროდუქცია. გამოსცა და სიმფონია დაურთო ა. შანიძემ. (ძველი ქართული ენის ძეგლები. 1). 1944.

ზმნაშიც გადმოვიდეს: ვლადატ-ვყოთ 20, 25 (აქ სხვა მოვლენაც არის საყურადღებო: დონის დაყრუება ყარის გავლენით: ლალად-ყო → ლალატ-ყო; ვლადატ-ვყოთ).

7. ზმნისწინთა გამარტივება. ზმნისწინები ად, გან, წარ ზოგჯერ კარგავენ ბოლო თანხმოვანს: ა(ღ), გა(ნ), წა(რ).

ა(ღ): უფრო ხშირია ად-ის გამარტივება: ადგომად 174, 20; 234, 40; ადგომითა 168, 6; წმ. ადგომისა 280, 7 (ტერმინში, რომელიც დღესაც ინარჩუნებს ღ-ს: ადდგომა), ადგომასა 124, 5; ასდევით 169, 14; ავიდოდა 193, 24; ახუედ 65, 37; 67, 7; ახუდე 67, 18; ზარი აჰვალს 210, 29; აგიარებ 175, 12; აიარებენ 234, 8; აუვარო უფალსა 71, 8; აიხუნეს 219, 7; აჰმართნეს 123, 18; აჰოცად 102, 32) და სხვ.

გა(ნ): გაემორნიან 141, 11 (მაგრამ: განემოვრნეს 93, 5; 117, 8); გავლო 199, 15.

წა(რ): წაიკითხონ 216, 3 (შდრ.: შემდგომად წარკითხვისა 71, 21); წამოცკვნებულ 268, 9.

„სავსე“ და „სავსება“ სიტყვას შეიძლება ზმნისწინი დაერთოს წინ: განსავსე 175, 12; აღსავსებად 12, 14.

8. „ჩუნება“ ზმნისთვის. თანამედროვე ქართულში ეს ზმნა სხვადასხვა ფორმით იხმარება: აჩვენა-ც ითქმის და უჩვენა-ც, მაგამ მათ შორის ფუნქციებზე განსხვავება არ არის.⁵⁵ ამგვარივე ვითარებაა არსებითად

#319

სინურ მრავალთავშიც, ოღონდ ეს კია, რომ, თუ ირიბი ობიექტია წინადადებაში, ზმნა უმეტესად სასხვისო ქცევით იხმარება:

ა) აჩუნებს თავსა თუსსა 43, 6; აჩუნა 247, 38; 267, 22; რადთამცა აჩუნა ძალი საქმეთად მათ 102, 10; დიდითა შრომითა სინანული აჩუნის 103, 7; ირიბი ობიექტით: მაჩუნე ხოლო ადგილი იგი 241, 11.

ბ) გიჩუნო შენ 72, 28; გიჩუნო თქუენ 76, 7; უჩუნა მას ადგილი იგი 68, 32; გვჩუნა ჩუენ სახც მარხვისად 101, 15-16; გიჩუნო თქუენ ადგილი ჯუარისად მის 241, 19; უჩუნენ ძუალნი იოსებისნი 241, 40; გვჩუნე ჩუენ საფასც 275, 22.

9. „არს“ ზმნისთვის. „არს“ ზმნა ორიოდ შემთხვევაში შემოკლებული ფორმითაც გვხვდება: ჩემია შურის-გებად 197, 20; დაწერილა (48, 4 = დაწერილ არს), არა კეთილა დევნად იგი უჟამოდ მოწმისად 207, 30. მყოფადის ფორმა იქნება იყოს ან ყოფად არს: პირველ საუკუნეთასა იყო, არს და იყოს 46, 12; არცა იყო, არცა არს, არცა ყოფად არს 43, 3.

⁵⁵ ა. შანიძე, ქართ. გრამატიკის საფუძვლები, 1953, § 412.

႒. სინტაქსი

1. **შედგენილი შემასმენელი.** შედგენილი შემასმენლის სახელი ჩვეულებრივ წრფელობითში დგას. მაგალითად: ჩემი დიდებაა **დიდება არს** მამისა თანა 147, 26; და ლათუ **უძლურ იყვნეს** დედანი იგი ჳორცითა, არამედ **მჳნე** იყვნეს გონებითა 161, 1 და მისთ. მაგრამ აქა-იქ ეს წესი დარღვეულია და წრფელობითის ნაცვლად სახელობითია: ჳუარი **ცხოვრება არს** ეკლესიისა (233, 19), მაგრამ იქვე: ჳუარი **სიქადული არს** ყოველთა მოსავთა **მისთა** 223, 20; **ბრძენი იყო** ყოვლითავე წმიდად ესე 19, 3; 21, 30 და სხვ.

2. **უჩვეულო სინტაქსური კავშირი.** ძეგლში აქა-იქ გვხვდება ისეთი შეწყობა სახელისა ზმნასთან, რომლის მსგავსი ახალ ქართულში შეუძლებელია; მაგ., იაკობ, **რომელსა წოდებულ იყო** ძმად უფლისა (55, 5); (ახალი ქართულით: რომელიც წოდებულ იყო, ან რომელსაც სწოდებოდა); **რომელსა** (sc სოლომონს) არცა **ბრმასა** თუალნი აეხილნეს 150, 5. აქ ორი სახელია მიცემითში დასმული („რომელსა“ და „ბრმასა“), როემლთაგანაც ერთია ქვემდებარე („რომელსა“), მეორე კი — ირიბი დამატება („ბრმასა“). XI საუკუნის ენით ეს იქნებოდა: რომელსა არცა **ბრმისა** და თუალნი აეხილნეს. მსგავსი მაგალითია: რომელსამე მახვლითა ნაწლევნი გამოუსხნიან გარე და **რომელსა მემჳარსა** ეხეთქნა და ორად განეპო 276, 6-7. აქ ერთ შემთხვევაში ზმნის ფორმა II სერიისაა („გამოუსხნიან“), მეორე შემთხვევაში - III-ისა („ეხეთქნა“), მაგრამ მათთან შეწყობილი „რომელსამე“ ორსავე შემთხვევაში ირიბი დამატება⁵⁶.

#320

3. ყურადღებას იქცევს მეშველი ზმნის კლება ზოგიერთ შედგენილ შემასმენელთან: შენ— მოხუცებულ და გარდასულ დღეთა მისთა 27, 12; უღელი ჩემი ცხებულ და ტჳრთი ჩემი ფართო 134, 26 და სხვა.

ბ. ლექსიკა

სინურ მრავალთავში შესული საქრესტომათიო მასალა სხვადასხვა დროს, სხვადასხვა ენისაგან (ბერძნულისა, სომხურისა, ასურულისაგან) და სხვადასხვა პირის მიერაა ნათარგმნი; ამიტომ არ არის გასაკვირველი, რომ შიგ ძველისძველ

⁵⁶ მსგავსი შემთხვევები სხვა ძეგლებიდან აღნუსხული აქვს დ. გეწაძეს: „სამ-პირიან ზმნათა III სერიის ფორმების შესახებ ძველ ქართულში“ (ქუთ. პედ. ინსტიტუტის შრომები. ტ. XVIII, 1957, გვ. 469-472).

სიტყვებთან და ფორმებთან ერთად შეიძლება ახალიც გვხვდებოდეს⁵⁷. ზოგი საკითხავი უთუოდ ხანმეტობის დროიდან მოდის, მაგრამ ენა შესწორებულია.

რომ ძეგლი ნარევი მასალისაგანაა შემდგარი ენობრივა, ამას ისიც ჰმოწმობს, რომ ერთი და იგივე ციტატა (ფს. 23, 7) სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვა გვარად არის ნათარგმნი.

A.

აღახუენით ბჭენი თქუენნი, მთავარნო⁵⁸, და **განეხუენენ** ბჭენი საუკუნენი და შევიდეს მეუფჳ დიდებისაჲ (167, 3-8).

B.

აღამაღლენით ბჭენი თქუენნი, მთავარნო, და **აღმაღლდედ** ბჭენი საუკუნენი და შევიდეს მეუფჳ დიდებისაჲ (179, 24-25).

არის მესამე (C) ვარიანტიც: **განმიხუენით** მე ბჭენი თქუენნი, მთავარნო“... მერმე კი ისე, როგორც A (71, 22).

ძეგლის ლექსიკა სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს დედნებთან შედარების გზით, საიდანაც ნათარგმნია ესა თუ ის თავი. აქ შევჩერდები რამდენიმე სიტყვაზე, რომელთაგანაც ზოგი ძალიან დამახასიათებელია ქართული სალიტერატურო ენის განვითარებისათვის ძველ პერიოდში. მივჰყვებით ანზნის რიგზე.

არშებრ. ჩემთვის ამჟამად არ არის ნათელი, თუ როგორ წარმოდგა „არშებრ“ ამ წინადადებაში: „და იწყეს მათ უცხოთა ენათა, ვითარ სული იგი მოსცემდა მათ სიტყუად: გალილეველ იყვნეს პეტრე და ანდრეა და სპარსლებრ და **არშებრ** იტყოდეს, იოვანე და სხუანი მოციქულნი ყოველსა ენასა ეტყოდეს წარმართთა მათ“ (186, 24-26). მოყვანილი ნატყვეტი თავისი

#321

სიტყვით გადმოგვცემს „მოციქულთა საქმის“ ერთ ადგილს (2, 8-9), სადაც იკითხება: „და ვითარ ჩუენ გუესმის კაცად-კაცადსა თჳსი სიტყუად ჩუენი, რომელნი ვართ **სპარსნი** და **უჟიკნი** და **ელამიტელნი** და მკვდრნი შოვამდნარისანი და ჰურისატანისანი და კაბადუკიადსანი, პონტომსა და ასიადსანი“⁵⁹ და სხვ.

ამკარაა, რომ „მოციქულთა საქმის“ სინური ხელნაწერები ამ მუხლში **ჲ** რედაქციას უჭერენ მხარს; **ჲ** რედაქციაში ერების ჩამოთვლა ასე იწყება: „**მარნი** და

⁵⁷ ყველაზე გვიან ნათარგმნი ჩანს სინა-რაითის მამათა მოსრვის ამბავი, რომელშიც გვხვდება: ხუასთაგი (273, 3). „ზოგი“ (ახალი მნიშვნელობით, 273, 28-30), გორი (273, 15), აჯობეს (277, 36). მიუხედავად იმისა, რომ ძეგლი გადაწერილია იერუსალიმში, რომელიც კაი ხანია არაბებს ეპყრათ, შიგ არაბული წარმოშობის სიტყვები არ გვხვდება.

⁵⁸ ამ ციტატის დასაწყისი დ. გურამიშვილს მოჰყავს: „აღახუენით, მთავარნო, ბჭენი (ღვთისმშობლის მიცვალების დღის შესხმაში).

⁵⁹ L'ancienne version géorgienne des Actes des apôtres d' après deux manuscrits du Sinaï. Par Gérard Garitte (=Bibliothèque du Muséon, vol. 38). Louvain 1955.

უჟიკნი და ელამიტელნი და მკვდრნი შუვა ასურეთისანი“, ხოლო **Ⲛ** რედაქციაში — ამგვარად: პართნი და უჟიკნი და ელამიტელნი და მკვდრნი შუამდინარისანი⁶⁰. ამგვარად, „უჟიკნი და ელამიტელნი“ სამსავე რედაქციაში იკითხება, განსხვავებას ვხედავთ პირველ სიტყვაში: მარნი (**Ⲥ**), სპარსნი (**Ⲫ**), პართნი (**Ⲛ**). ბერძნული ტექსტი აქ შემდეგს იძლევა: Πάρθοι και Ἑλαμίται⁶¹. სომხურიც მასვე იმეორებს: *պարթևք և Մարք և Իլամացիք*⁶². ასეთი განსხვავება ქართული ტექსტისა, ალბათ, იმან გამოიწვია, რომ „უჟიკნი“ და „ელამიტელნი“ სინონიმებია და, როგორც ნ. მარი ვარაუდობდა, თავდაპირველად ქართულ ტექსტში, უთუოდ, ერთი მათგანი იყო (ალბათ, „უჟიკნი“); შემდეგ კი, ქართ. ტექსტის გამართვისას ბერძნულის მიხედვით, მას გვერდში ამოუდგა მისი სინონიმი და ერთი ხალხის ნაცვლად ორი მივიღეთ: უჟიკნი და ელამიტელნი⁶³.

უჟიკები (ჰუჟიკები, ხუჟიკები) ცხოვრობდნენ ქვეყანაში, რომელიც ბიბლიაში ელამის სახელით არის ცნობილი. ბერძნებისათვის ეს იყო სუსიანა; ასურულად მას ბეთ-ჰუზადე-ს უწოდებდნენ, სპარსულად — ხუზისტანს (خوزستان), ამჟამად კი უფრო არაბისტანე ემახიან⁶⁴. იგი მდებარეობს სპარსეთის ყურის ჩრდილოეთით და შატ-ალ-არაბის აღმოსავლეთით ირაციისა და ირანის საზღვრებში (უმთავრესად ირანისაში). მისი მთავარი ქალაქი იყო გუნდი-შაპური (ასურულად: ბეთ-პლაფატ-ი)⁶⁵. უჟიკი — იხ̄ⲓⲕⲟ, სპ. خوز. მაგრამ ამასთანავე შემდეგია გასათვალისწინებელი: „უჟიკეთი“ („ხუჟიკეთი“, „ხუჟასტანი“) მიდიადაც

#322

ესმისთ (Μηδία) და „უჟიკი“ — მიდიელად. ასეთ გაგებას ვხვდებით ოშკური ბიბლიის (978 წ.) ზოგიერთ წიგნში: დანიელისა, ივდიითისა და ტობიასაში; მაგალითად: ნათესავისაგან უჟიკთაჲსა (დან. 9, 1) = ἀπὸ τοῦ σπέρματος τῶν Μηδων, Ἰ *qawiskē Šarwaq*, დღეთა არფაქსადისტა, რომელი მეფობდა ხუჟასტანელთა⁶⁶ ზედა ეგბატანს (ივდიით 1, 1) = ἐν ταῖς ἡμέραις Ἀπφαζάδ, ὃς ἐβασίλευσε Μηδων ἐν Ἐκβατάνοις;

⁶⁰ საქმე მოციქულთა ძველი ხელნაწერების მიხედვით. გამოსცა ილია აბულაძე, თბილისი, 1950.

⁶¹ Novum Testamentum graece. Vol. I. Lipsiae 1872.

⁶² Աստուածաբանիչ Մատենան. Հատ . չորրորդ. Ի Վենետիկ. 1805.

⁶³ რეცენზია უორდროპების მიერ ინგლისურად ნათარგმნ „წმ. ნინოს ცხოვრებაზე“: ЗВО XIII, 1901, გვ. 0137.

В. Болотов, Древнейшие митрополии в церкви персидской: Христ. чтение 1899, февраль, стр. 330-331, К. Кекелидзе, Иерусалимский канонарь VII века 1912, стр. 339.

⁶⁴ В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, СПб 1903, стр. 123.

⁶⁵ В. Болотов, იქვე, გვ. 330.

⁶⁶ ხელნაწერში: ხოჟასტანელთა.

„არშებრ“ გვხვდება კირილე იერუსალიმელის სამარტვილიო საკითხავში, სადაც სათანადო ადგილას ბერძნულ დედანში იკითხება: Γαλιλαῖος ὁ Πέτρος καὶ Ἄνδρᾶς ἢ ἐπ᾿ ἰσραήλ, ἢ ἐμῆδῆεν (PG 33, 987). აქედან ჩანს, რომ „არშებრ“ შეესატყვისება „მიდიურს“ (ზედმიწევით: „მიდიურად“). მიდიელები (მედიელები) ძველ ქართულში (ისე როგორც ძველ სომხურში) მარების სახელით იყვნენ ცნობილნი⁷⁴. ასე რომ აქ მოსალოდნელი იყო: „მარებრ“, რომელიც როგორღაც შერყვნილა და „არშებრ“ ფორმად ქცეულა.

ასო. ნახე წესი.

ასპიროზ. ნახე ღამის მხერვალი.

აღფართება, აღმაფართებელი. ნახე ფართო (სულმცირესთან).

განცოცხლება. ნახე ცოცხალი.

განცხოველება. ნახე ცხოველი.

გოდოლი. ნახე კომკი.

დუზუნი. ნახე ვიგრი.

ელამიტელნი. ნახე არშებრ.

ერთიერთსა. ნახე სიტყვების მონაცვლეობა.

ეჯი. ნახე სავანე.

ვიგრი. იოანე ნათლისმცემლის თავის კვეთის მეორე საკითხავში, რომელიც იოანე ოქროპირს მიეწერება, იკითხება: „მე უწყი, რამეთუ ასპიტნიცა ნელითა სიტყვთა დაიმწყესებინ და ვეფხნიცა ფუფუნებით დამშვდდიან, ლომნიცა და ვიგრიცა, ხოლო დედაკაცსა ბოროტსა აგინებდე თუ, აღგიბორგდეს; უკუეთუ ექენებოდი, აღზუავნეს“ (214, 14-16). ამ ნაწყვეტის ბერძნულ დედანთან შედარებით (PG LIX, 1862, 487) ირკვევა, რომ „ვიგრი“ არის παράδεις, ე. ი. ლეოპარდი ანუ ჯიქი.

ვეფხის ტყაოსანმა „ვიგრი“ არ იცის, სამაგიეროდ იქ არის „ჯიქი“, რომელიც ერთხელ გვხვდება და ისიც პროლოგში:

იგია ჩემი სიცოცხლე, უწყალო ვითა **ჯიქია** (19, 3).

სულხან ორბელიანი თავის ლექსიკონში „ვიგრის“ გამო ამბობს: „ქართლის ცხოვრებაში სწერია: „ვახტანგს აქუნდა ფარი ვიგრისაო“. მართლაც, ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრებაში“ ჯუანშერი ამგვარად მოგვითხრობს ვახტანგ მეფისა და ბაყათარ ოვსის შებმის ამბავს: „განაწესნა ვახტანგ სპანი და დაადგინნა განმზადებულად. და აღჯდა ტაიქსა, შეჭურვილსა ჯავშნითა, და აღილო ფარი მისი ვიგრის ტყავისა, რომელსა ვერ ჰკუეთდა მახული“. ბრძოლა რომ შეიქნაო, „ვერა ჰკრა ისარი ორისა ისრისა მეტი ბაყათარ ფარსა ვახტანგისსა და ვერ ჰკუეთა ყოვლად. და კუალად ჰკრა სხუად ისარი

⁷⁴ „სპარსთაჲ და მართაჲ და ბაბილოვნელთაჲ“: ნ. მარი, TP III, გვ. LXV.

ცხენსა ვახტანგისსა და გააგდო შიგა. და ვიდრე დაეცემოდა ცხენი ვახტანგისი, მიუჭდა ზედა და უხეთქნა კრმალი მკარსა ბაყათარისსა და ჩაჰკუეთა ვიდრე გულამდე⁷⁵. იმავე ფარზე საუბარია კიდევ, სადაც აწერილია ვახტანგის შებმა პალეკარპოს ბერძენთან: „და დასცა ლახუარი პალეკარპოს ფარსა ვახტანგისსა, რომელი იყო ვიგრის ტყავისა, და განვლო ფარსა ვითარ წყრთა ერთი, რამეთუ იყო სიმსხო ლახურისა ვითარ მკლავი კაცისა“-ო⁷⁶.

მოყვანილი სიტყვებიდან არ ჩანს, თუ რა იგულისხმება ვიგრად. სულხანი ამავე სიტყვას ბასილი დიდის თხზულებიდანაც იმოწმებს: „წმ. ბასილი წერს: ლომი, ვეფხი და ვიგრიო“⁷⁷, თანაც დასძენს: „აწ ვიგრის ტყავს ზღვის თევზის ტყავს უჭმობენ და ჯმელთა ცხოველიც არს. მისი ტყავი აგრევე ძვლით მოლურსმილია“.

როგორც ცნობილია, სულხანმა თავისი ლექსიკონი რამდენჯერმე გადაამუშავა. ზემორე მოყვანილი ახსნა უკანასკნელი (მეხუთე) რედაქციიდანაა აღებული (ZA). სულ უძველეს რედაქციაში (E) „ვიგრი“ ზოგადად არის აღნიშნული („ოთხფერჯი“). შემდგომ გადამუშავებულში (D) ახსნა უკვე კონკრეტულია: „ვიგრი რაღაცა მკეცია, ლომსა და ვეფხსა თანა აჯსენებს წერილი. აწ რომე ვიგრის ტყავს უწოდე, იგი კორკოდილოს ტყავი არს, რომელსა ქართულებრ ხვითქი ეწოდების“. შემდგომ საფეხურზე (C) სულხან ამავე ახსნას იმეორებს და უმატებს: „კვალად არს ოთხფერჯი ცხოველი, რომელსა სპარსნი დუზუბანს უწოდებენ; და თევზიც არს, მსგავსი ტყავ-მოსილობით მათითა“. მეოთხედ გადამუშავებულ რედაქციაში (B) იკითხება: „ვირგი არს, რომლისა ტყავსა ფარად შემზადებენ, რომელსა სპარსნი ქარგარდანს უჭმობენ. აწ რომელ ვიგრის ტყავს უჭმობენ, რომელიმე ზღვუს თევზთა ტყავი არს, რომელიმე ჯმელთა ცხოველთანი“⁷⁸. „დუზუბანი“ არა და, „დუზუნი“ კი (دزونی) შეტანილია სპარსულსა და თურქულ ლექსიკონებში (შტაინგასისა, ბიანკისა) ნილოსის კროკოდილოს მნიშვნელობით. რაც შეეხება „ქარგარდანს“, ეს არის ქარგადანი (کارگردان), რომელიც სპარსულად მარტორქას ნიშნავს.

სულხანის ახსნიდან გამოდის, რომ „ვიგრს“ მნიშვნელობა უცვლია. ამიტომ, „ამირან-დარეჯანიანის“ ერთ გვიანდელ (XVIII ს.) დამატებაში რომ საშინელი

⁷⁵ ქართლის ცხოვრება. ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I, 1955, გვ. 155, 9-13.

⁷⁶ იქვე, გვ. 175, 13-15.

⁷⁷ სამწუხაროდ, სულხანი ბასილის თხზულების სათაურს არ ასახელებს, რომ კაცმა ადვილად მონახოს სიტყვა და შეამოწმოს მისი მნიშვნელობა.

⁷⁸ მომყავს საიუბილეო გამოცემის მასალებიდან, რომლებიც ილია აბულაძისა და ჩემი რედაქციით მზადდება.

მხეცია აწერილი და მის შესახებ ნათქვამია: „ტყავი ვიგრისა მგზავსი აქვსო“⁷⁹, აქ შეიძლება კროკოდილოს ან მარტორქის ტყავი იგულისხმებოდეს.

#325

ვიგრ-ის პარალელურად თითქო იგრ-იც უნდა იხმარებოდეს, როგორც ეს აქვს ნაჩვენები დ. ჩუბინაშვილს: „იგრი, ნახე ვიგრი“-ო⁸⁰. თუ ნამდვილია, „ვიგრი“ და „იგრი“ ისე მიემართება ერთმანეთს, როგორც „ვიწრო“ და „იწრო“, მაგრამ საეჭვოა: ს. ორბელიანის ერთ გამგრძელებელს „იგრი“ ჯოჯოდ მიაჩნია⁸¹.

სომხურში ჩვეულებრივ სიტყვაა ვაგრ-ი (*վագր*), რომელიც ვეფხვს ნიშნავს (ტიყრიც). ქართ. „ვიგრ“-ი სომხურიდან არის ნასესხებიო, ამბობს ჰ. აქარიანი⁸². მაგრამ, როგორც უკვე აღნიშნა მზია ანდრონიკაშვილმა თავის დისერტაციაში⁸³, ასეთი დასკვნის ნებას არ გვამლევს ხმოვანთა სხვაობა (სომხ. ვაგრ. ქართ. ვიგრ). ნამდვილად კი ქართ. „ვიგრ“-იც და სომხ. „ვაგრ“-იც — ორივე ირანულიდან მოდის, თვითეული მათგანი უშუალოდ, თავ-თავისი გზით, მაგრამ მნიშვნელობით დასცილებიან ერთმანეთს.

„ვიგრი“ დღევანდლამდეა შემონახული ხევსურულ პოეზიაში „მიგრის“ ფორმით:

როშკის გორელთა ციხეთა ჩაიცივეს მიგრის ტყავიო⁸⁴.

ეს სიტყვა ხევსურებმა ვერ ამიხსნეს. არაფერი აქვს ნათქვამი მის შესახებ თ. რაზიკაშვილსაც, რომელმაც ეს ლექსი ჩაწერა და მე დავბეჭდე. რაღაც მაგარი ტყავი კი უნდა იგულისხმებოდეს, რადგან როშკის გორი ვერ გაუტეხია საძელის გორზე გადმოსულ „თავ-უჩინარ“ ჯარს; ლექსში ნათქვამია:

შიგ ნადგომმ ახალ ვაჟებმა დააყრევიეს მკვდარიო.

დასასრულ, უნდა შევნიშნოთ, რომ „მაგრი“ ერთ დროს საკუთარ სახელად ყოფილა ხმარებული. „მიგრ“-ის კნინობითი ფორმა იქნება „მიგრა“, ამის კნინობითი კი - „მიგრია“. ეს „მიგრია“ საფუძვლად უნდა ედოს კარგად ცნობილ მიგრიაულების გვარს ფშავში⁸⁵. „მიგრია“ ისეთ ურთიერთობაშია „მიგრ“-თან, როგორც „დათვია“ „დათვ“-თან ან „ეფხია“ „(ვ)ეფხ“-თან. „დათვია“ და „ეფხია“

⁷⁹ „ამირან-დარეჯანიანის“ დამატებანი: ს. ყუბანიევილი, ძვ. ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია. II (1949), 123, 9.

⁸⁰ საუნჯე ქართულისა ენისა. ქართ-რუს. ლექსიკონი, 1887-90.

⁸¹ „ჯოჯო ანუ იგრი“ (ნახე ს.-ს. ორბელიანის ლექსიკონის 1928 წლის გამოცემაში „მსევან“-თან).

⁸² ჯ. Աճառեան, հայեւի առնասակսն բառարան, ტ. VI, ერევანი 1932.

⁸³ ირანული წარმოშობის სიტყვები ძველ ქართულ ორიგინალურ ძეგლებში V-VI სს (მანქანაზე გადაბეჭდილი). თბილისი 1946, გვ. 121.

⁸⁴ ა. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია. I. ხევსურული. 1931, გვ. 5 (#12). [ეს ადგილი მზია ანდრონიკაშვილსაც აქვს დამოწმებული].

⁸⁵ ალექსი ჭინჭარაულის სიტყვით, ხევსურეთში ამბობენ: „მიგრივით გაჯდა“-ო, რაც ნიშნავს: გაბრაზდაო.

კაცის სახელებია: „დათვია“ ხევსურული სახელია, „ეფხია“ კი მე გუდამაყარში გამიგონია.

ზოგი. ნახე სიტყვების მონაცვლეობა.

ზოგს-რაად, ზოგს-რაიმე. სინურ მრავალთავში რამდენჯერმე გვხვდება „ზოგს-რაად“ (ან „ზოგს-რაიმე“): „არა ზოგს-რაად არს მადლი ესე, არამედ სრულ არს ძლიერებად“ 186, 29. აქ „ზოგს-რაად“ უპირისპირდება „სრულს“ და ნიშნავს ნაწილობრივს. ცოტა ზემოთ იკითხება: „აწ მიიღეთ

#326

ზოგს-რაიმე, რომელი იგი მიიღეს მათ“ 186, 12. ეგევე სიტყვა მოიპოვება იოანეს თავიდან ამოღებულ ციტატაში: არა თუ ზოგს-რაიმე მისცის ღმერთმან სული“ (199, 12), ოღონდ თვით იოვანეს ტექსტში სათანადო ადგილას (3, 34) სხვა სიტყვა იკითხება: არა **ზომით** მოსცის ღმერთმან სული DE (არა **ზომით** მისცა ღმერთმან სული იგი C, გიორგისეულში: არა **ზომით** მოსცა ღმერთმან სული).

თანა-წარცოდვა. სინურ მრავალთავში გვხვდება „თანა-წარცოდვა“ ასეთ ფრაზაში: „აწ ჩუენცა, ძმანო, ნუმცა თანა-წარვსცოდავთ სულთა ჩუენტა ზიარებისა მისგან სულისა წმიდათადას“ (183, 33). „თანა-წარცოდვა“ აქ მნიშვნელობით იგივეა, რაც „გარე-წარცდა“ ასეთი ფრაზიდან: „სულმან სიყუარულმან გარე-წარცკადის შიში“ (161, 8 = I იოვ. 4, 18). ამის გამო არ შეიძლება არ გავიხსენოთ ადიშის ოთხთავის ერთი ადგილი: „გარე-წარმცოდე მე სასუმელი ესე“ (მარკ. 14, 36, რასაც უდრის ჯრუჟ-პარხლის „თანა-წარსლვად სასუმელი ესე ჩემგან“). თუ ყურადღებას მივაქცევთ იმ გარემოებას, რომ ადიშის ოთხთავში „გარე“ გარკვეულ შემთხვევებში „თანა“-ს ფუნქციის მქონეა (შდრ.: უკუეთუ შესაძლებელ არს, რადთა თანა-წარცდეს ჟამი ესე = უკუეთუ ჯერ-არს, რადთამცა გარე-წარცკდა მას ჟამი იგი, მარკ. 14, 35), „გარე-წარმცოდე“ ფორმა, რომელმაც მე დამაქჟვა სამი შატბერდული ოთხთავის გამოცემის დროს და გადავასწორო⁸⁶, უნდა აღვადგინოთ, რადგანაც მას მხარს უჭერს სინური მრავალთავის „ნუმცა თანა-წარვსცოდავთ“.

იგრი. ნახე ვიგრი.

კავშირი. ნახე წესი.

კოსკი. ნახე კოშკი.

კოშკი. ეს სიტყვა კარგად ცნობილია ვეფხის-ტყაოსნიდან; ტარიელი ამბობს:

ნესტან-დარეჯანიო

ზოგჯერ კოშკს ჯდის, ზოგჯერ ბაღჩას ჩამოვიდის, რა დგის ჩრდილი (330, 2).

შევჯე, წავე, ბაღჩას მივე, ვითა სცნობდე ლხინთა ზომით!

⁸⁶ ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით, 1945, გვ. 043.

ბაღა შევვლე, კოშკი დამხვდა, ასმათ ვნახე ძირსა დგომით (518, 1-2).

ოღონდ ეს სიტყვა ვეფხის-ტყაოსანზე ადრე ყოფილა ხმარებაში სამ საუკუნე-ნახევრით მაინც, როგორც ეს ჩანს სინური ლექციონარიდან, სადაც იგი სინარაითის მამათა მოსრვის ამბავში ოთხჯერ გვხვდება ერთ გვერდზე (გვ. 267, 13, 14, 19, 31). „კოშკი“ აქ არის ეკლესიის მახლობლად აშენებული გოდოლი, რომელშიც მამასახლისის სამყოფია და რომელშიც შეიძლება თავის შეფარება შიშიანობის დროს (267, 14). ამ მნიშვნელობით გიორგი მთაწმიდლის მიერ შედგენილ იოვანეს და ეფთვიმეს ცხოვრებაში „გოდოლი“

#327

გვხვდება: „თვთ მის ნეტარისა (მამისა ეფთვემეს) საყოფელი სიმაღლესა იყო, გოდოლსა ზედა მაღალსა“⁸⁷.

„გოდოლი“ სინურ მრავალთავში გვხვდება: გოდოლნი მტკიცენი 121, 37; პირად-პირადითაღა მით მანქანითა ჰბრძოდიან მას, ხოლო გოდოლი იგი მისი მტკიცე დამყარებულივე დგეს 223, 35. მაგრამ „გოდოლთან“ ერთად „კოშკიც“ იხმარება.

როგორც აღნიშნულია დ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონებში⁸⁸, „კოშკი“ ჩვენში სპარსულიდანაა შემოსული უშუალოდ იგივე სიტყვა სპარსულიდან თურქულში გადავიდა და კოდჰად იქცა, აქედან კი ევროპაში გადავიდა და ფრანგულში kiosque მოგვცა⁸⁹, რომელიც რუსულში გადმოვიდა киоск-ად და რუსულიდან ჩვენში მეორედ შემოვიდა კიოსკ-ის ფორმით და სხვა მნიშვნელობით.

მანა. ი. ნათლისმცემლის თავის კვეთის პირველ საკითხავში, რომელიც ი. ოქროპირის თხზულებად ითვლება (გვ. 206-212), იკითხება: „დედაკაცი ვინმე იყო ცოდვილი ქალაქსა მას შინა. ვითარცა ესმა იესუმსი მუნ ინაჯით-ჯდომამ, მოვიდა იგი სახლსა მას და აქუნდა მანითა ნელსაცხებელი და დაასხა ფერჯთა უფლისათა“ (212, 7). აქ ნახმარი „მანა“ სიტყვის განმარტება მოცემულია ცოტა ქვემოთ: „მოვიდა იესუმსა აღჭურვილად, მოაქუნდა ნელსაცხებელი მანითა, ცრემლი თუალითა, უსულოდთა მით ჭურჭლითა, ნელსაცხებელი“ (211, 36). ორსავე შემთხვევაში სიტყვა მოცემულია მოქმედ. ბრუნვის ფორმით („მანითა“), მისი სახელობითი

⁸⁷ გ. მთაწმინდელი, ცხოვრება იოვანესი და ეფთვემესი. გამოსაცემად დაამზადა ივ. ჯავახიშვილმა (ძველი ქართული ენის ძეგლები, 3), 1946, 58, 7 (გვ. 33).

⁸⁸ ქართულ-რუსულ-ფრანციკული ლექსიკონი. СПб 1840; საუნჯე ქართულისა ენისა. ქართულ-რუსული ლექსიკონი. СПб. 1887-1890.

⁸⁹ ზიანკის თურქულ ლექსიკონში აღნიშნულია, რომ „კოდჰი“ ფრანგულია წარმოშობით, ლარუსის მცირე სურათებიანში კი, პირუკუ, ნათქვამია, რომ ფრ. kiosque თურქულიაო. ფრანგ. სიტყვის ფორმა მართლაც თურქულის მეშვეობას გულისხმობს, მაგრამ წარმოშობით სპარსულია.

შეიძლება იყოს ან მანი, ან მანა, მაგრამ აქ მანა იგულისხმება, რომელიც წარმოადგენს ასურულ (სირიულ) სიტყვას (მანა „ჭურჭელი“).

მანძილი. ნახე სავანე.

მარნი. ნახე არშებრ.

მესია. ნახე მშია.

მეშალილება. ნახე შალილი.

მთიები. ნახე ღამის მხერვალი.

მიგრი. ნახე ვიგრი.

მიგრიაული. ნახე მიგრი (ვიგრთან).

მორდარი, მორდალი. ნახე მუჰრაკი.

მურდარი. ნახე მუჰრაკი.

მუჰრაკი. ი. ოქროპირის ერთ თხზულებაში იკითხება: „ამისა შემდგომად [წინაწარმეტყუელი იონა] შევიდოდა ქალაქსა მას შუენიერსა და დიდსა და ქადაგებდა ბრძანებასა მას პატიჟისასა, ვითარცა მუჰრაკითა სამეუფოთა

#328

მოსასრველსა მას ბრძანებასა, და იტყოდა, ვითარმედ: შემდგომად სამისა დღისა ნინევს დაქცევად არს“ (107, 30-33). აქ ნახმარი „მუჰრაკი“ საშუალ-სპარსული სიტყვაა, რომელიც ნიშნავს საბუთს, დოკუმენტს, რომელსაც ხელს აწერს ან ბეჭედს ასვამს მისი გამცემი, კერძოდ, ეს არის მეფის ბრძანებულება. სიტყვა სომხურშიც იხმარება, მაგრამ იქ ჰ თანხმოვანი გადასმულია რაეს შემდეგ: *մութիակ* (მურჰაკ)⁹⁰. ამ სიტყვის ფუძეა **მუჰრ** და იგი ახალ სპარსულში იხმარება „ბეჭდის“ მნიშვნელობით 𐭌𐭎. მისგან ნაწარმოებია 𐭌𐭎𐭎 (მუჰრდარ), რომელიც ქართულში შემოსულია ჰაე-დაკარგულად: მურდარი, მორდარ-ი, ასიმილაციით: მორდალ-ი⁹¹. იგი აღნიშნავდა პირს, რომელსაც სახელმწიფო ბეჭედი ებარა.

მშია, მესია. ქართული საღვთისმეტყველო ტერმინოლოგიის კავშირს ასურულთან (სირიულთან) ამჟღავნებს **მშია**, რომელიც ქართული ფორმაა, მიღებული ასურ. **მშიჰა**-საგან („ცხებული“, „ქრისტე“). „მშია“ გვხვდება „ჯუარის გამოჩინების“ საკითხავში: „ზაქეოს, მამის მამამან ჩემმან, ამცნო მამასა ჩემსა სიმონს და ჰრქუა, და მამამან ჩემმან მე მამცნო და მრქუა: ეკრძალე, შვილო ჩემო, რაჟამს ძიებაჲ იყოს ძელისაჲ მის, რომელსა ზედა **მშია** ჯუარს-ეცუა, გამოუჩინე

⁹⁰ H. Hübschmann, Armenische Etymologie, Strassburg 1895, 167.

⁹¹ „დაიჭირეს გივი, აიყვანეს მაღლა ციხეში, სამი დღე იქ დააპატიმრეს და მერე გაისტუმრეს ხელმწიფესთან, თან გაატანეს კახი ბატონის მორდალი სოლომონ და ყაზახის სულთანნი“ (პაპუნა ორბელიანი, საქართველოს ცხოვრება, ჩუბინაშვილის გამოცემა: ქართლის ცხოვრება, II, 1854, გვ. 380).

იგი პირველ ვიდრე გუემად შენდამდე, რამეთუ არღარა ებრაელთა ნაშობნი მეფობდენ, არამედ მიერთგან მათი მეუფებად იყოს, რომელნი ჯუარ-ცუმულსა თაყუანის-სცემდენ“ (239, 36-240, 3). ეს ნაწყვეტი მე ერთხელ უკვე დავიმოწმე, ოღონდ უდაბნოს მრავალთავის მიხედვით⁹², სადაც „ზაქეოს-ის“ ნაცვლად **ზაქე** იკითხება და „სიმონ-ის ნაცვლად — **შიმონ**. სინურ მრავალთავში ეს სახელები ბერძნული ფორმით არის მოცემული (ზაქეოს, სიმონ), მაგრამ მშია მაინც ხელ-უხლებლად არის დატოვებული. ამ 32 წლის წინათ მე შევნიშნავდი: „**შიმონ** და **მშია** (=მშიჰა, მესია) ასურული ფორმებია, რომელთაც სომხეთზე უნდა გამოვევლოს და რომლებიც, უეჭველია, ძველი ლიტერატურული გზების მაჩვენებელია“. ეს შენიშვნა დღესაც ძალაში რჩება, მაგრამ სომხეთზე გამოვლა შეიძლება აუცილებელი არ იყოს.

რაც შეეხება „მესია“-ს, იგი უკვე ოთხთავის ენაში გვხვდება და უეჭველია, რომ ეს არამეული (კერძოდ, ასურული) სიტყვა ბერძნულის გზით არის ჩვენში შემოსული: Εὐρηκαμεν τὸν Μεσσίαν, ὃ ἐστὶν μεθρημυνησόμενον Χριστὸς ვპოვეთ მესია, რომელ არს თარგმანებით ქრისტე (იოვ. 1, 41), არაბულიდან კი „აბდულ მესია“ მოდის: عبد المسيح (აბდ-ულ-მესიჰი). მაგრამ მასაც ასურულის ა ახლავს ბოლოს, რაც „მესია“-ს გავლენით აიხსნება.

მცირე. ნახე სულმცირე.

მხერვალი. ნახე ღამის მხერვალი.

#329

მცირე, სულმცირე, ფართო. „მძიმის“ საპირისპირო სიტყვად ძველად, ადრინდელ პერიოდში, იხმარებოდა „მცირე“ ან „სულმცირე“. მათეს თავის ორსავე ძველ რედაქციაში იკითხება: „რამეთუ უღელი ჩემი ტკბილ არს და ტვრთი ჩემი **მცირე** არს“ (მთ. 11, 30)⁹³. „მცირის“ ნაცვლად გიორგისეულ რედაქციაში უკვე „სუბუქი“ (სპ. سب) იკითხება: „რამეთუ უღელი ჩემი ტკბილ არს და ტვრთი ჩემი **სუბუქ** არს“⁹⁴. ტბეთის ოთხთავში იკითხება: „ტვრთი ჩემი მცირე არს“, მაგრამ ოპიზის 913 წ. ხელნაწერში „მცირე არს“ გადასწორებული ყოფილა ასე: „სუბუქ არს“⁹⁵. სინურ ლექციონარში კი იმავე მნიშვნელობით „სულმცირე“ იხმარება: იოვანწესსა მას ნათლის-ცემასა შთავიდოდა კაცი ტვრთოსანი ცოდვითა და აღმოვიდოდა სულმცირე 78, 1-11; სულმცირემან ღრუბელმან 40, 20; ღრუბელთა ზედა სულმცირეთა მჯდომარე 36, 38-37, 1. „სულმცირე“ კომპოზიტია და

⁹² ხანმეტი მრავალთავი: ტუმ, VII (1927), გვ. 107.

⁹³ ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით. გამოსცა ა. შანიძემ. 1945.

⁹⁴ ახალი აღთქმა. 1912.

⁹⁵ „По скобленному из другого чтения, от которого разбирается буква о“: Четвероевангелие в древнегрузинском переводе. Издал В. Бенешевич, СПб 1909. [თ შეიძლება ფართო-ს ნაშთი იყოს].

იმგვარადვეა შედგენილი, როგორც სომხ. *փոքրոգի գի լուս իս քաղցր է և բևին իս փոքրոգի*, მათ. 11, 30).

როგორც ჩანს, მჩატის ანუ მსუბუქის მნიშვნელობით „ფართო“-ც იხმარებოდა და აქედან **აღფართება** — შემსუბუქება. სევერიანე გაბალონელის თხზულებაში („შესხმისათვის ყრმათადას“) იკითხება: აწ იპოვე შენ, კიცო (=კიცუო), ქრისტესა და შეიწურე (=შეიჭურე?) ზედა-მჯდომელი იგი არა თუ **დამამძიმებელი**, არამედ **აღმაფართებელი**. და ვიდრემდის ჩუენ ქრისტე არა ვიტვრთით, ყოვლითა ცოდვითა ტვრთ მძიმე ვიყვნით. ხოლო, ოდეს ქრისტე ვიტვრთით, ყოვლისაგან თავისუფალ ვიქმნით, ვითარცა თვთ იტყვს, ვითარმედ⁹⁶: აღიღეთ უღელი ჩემი თქუენ ზედა და ისწავეთ ჩემგან, რამეთუ მშვდ ვარ და მდაბალ გულითა, რამეთუ უღელი ჩემი ცხებულ და ტვრთი ჩემი **ფართო**“ (134, 20-26). აქედან ჩანს, რომ **ფართო** — მჩატე, მსუბუქი; **აღმაფართებელი** — შემამსუბუქებელი.

პალავანდი. ს. ორბელიანს **პალავანდი** დუშაყად აქვს ახსნილი, ხოლო „**შეჰპალავანდა** — დუშაყით შეკრა“. თვით დუშაყის შესახებ კი იგი ამბობს: „სხუათა ენაა, ქართულად პალავანდი ჰქვიანო“. სულხანზე დაყრდნობით დ. ჩუბინაშვილი განმარტავს: **პალავანდი** — ცხენთ ფეხთ სახლათი თასმა, დუშაყი, **ремень**“. სულხანი წყაროს არ უჩვენებს, მაგრამ მგონია, რომ მან „შეჰპალავანდა“ ამოიღო ი. ოქროპირის თხზულებიდან, რომელიც იოანე ნათლისმცემლის თავის კვეთის ხსენების დღის საკითხავად არის განკუთვნილი (ამ წიგნში 206-212)⁹⁷. აქ იკითხება: „იხილე უფლისა

#330

მოდღურებად: ნუ ჰფუცავ ყოვლადვე; რადთა არა ფიცსა ზედა შეჰპალავანდო თავი თვსი“ (210, 13-14). „პალავანდი“ საშუალ-სპარსული სიტყვაა (პალავანდა „ფეხის ბორკილი“⁹⁸), რომელმაც სომხურში „პარავანდ“-ი მოგვცა (*պարավանդ* „ხელის ან ფეხის ბორკილი“ აჭარიანით)⁹⁹ და ახალ სპარსულში — ფაბანდ-ი ან ფაბანდ-ი (*فابند* „ფეხის ბორკილი“; „დაბორკილი“).

ეს ახალ სპარსულში „ფაბანდი“ მეორედ შემოსულა ჩვენში (არ ვიცი, რა გზით) და რაჭაში იხმარება **ფარმანდ**-ის ფორმით, როგორც ეს ჩანს ვ. ბერიძის „სიტყვის კონიდან“. სიტყვის ძირითადი მნიშვნელობა ყოფილა „ცხენთ საბორკავი, პალავანდი, დუშაყი“¹⁰⁰. ჩემი რაჭაში ყოფნისას 1916 წ. ვ. ბერიძის წიგნის ჩემს ცალში „ფარმანდ“-ის ახსნასთან მიმიწერია ფანქრით: „ღვედისა“.

⁹⁶ მოსდევს ციტატა მათედან: 11, 29-30.

⁹⁷ სულხანმა იგი უთუოდ სხვა ხელნაწერიდან მოიყვანა.

⁹⁸ H. Hübschmann, Arm. Grammatik. I Theil. Arm. Etymologie, 1895-97 p. 227.

⁹⁹ Հ. Աճառեան, հայերէն ասոսասական բառարան, Թ. V. 1931, გვ. 967.

¹⁰⁰ ვ. ბერიძე, სიტყვის კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა (МЯЯ. VI). СПб 1912.

სავანე. სინა-რაითის მამათა მოსრვის ამბავში იკითხება: „და შორის რაითსა და შორის მთასა სინასა არს ორის დღის **სავანე**, პირსა ზღვსა მეწამულისასა“ (268, 37). გული მიძწევდა, გამესწორებინა და „სავანის“ ნაცვლად „სავალი“ დამეხეჭა, მით უმეტეს, რომ, როგორც კ. კეკელიძის გამოცემიდან ჩანს (კიმენი, I, 31, 11), ათონის მრავალთავში სათანადო ადგილას **სავალი** ყოფილა („ორის დღის სავალი“), მაგრამ დავეჭვდი: არის კი საჭირო, რომ გასწორდეს? მართალია, „სავალი“-ც იკითხება ძეგლის სხვა ადგილას: „და ვითარ მოვიდეს დღისა სავალსა (98, 6), მაგრამ „სავანე“ ნიშნავს ჩამოსახდომ ადგილსაც (დიდ საქარავნო გზაზე), სადაც დაივანებენ, ე.ი. ღამის გასათევ სახლს, სასტუმროს. ამ მნიშვნელობით იკითხება ეს სიტყვა ლუკას სახარებაში: და შვა ძჳ იგი პირმშოდ და შეხვა იგი სახუვევლითა და მიიწვინა იგი ზაგასა, რამეთუ არა იყო მათა ადგილ სავანესა მას“ (ლუკ. 2, 7)¹⁰¹. სათანადო ადგილას ბერძნულში იკითხება: *διότι οὐκ ἦν αὐτοῖς τόπος ἐν τῷ καταλύματι*, სომხურში კი: *qhi nq qoyr unqsa jhghaxanxin* (ვარიანტი: *jhghaxanxin*).

ეს სახელი („სავანე“) უნდა ჰრქმეოდა ძველად არა მარტო სასტუმროს, არამედ საზოგადოდ დასასვენებელ ადგილს, სადგომ სახლს, სადგურს, ქარვასლას დიდ საქარავნო გზაზე, რასაც არაბულად „მანზილი“ (مَنْزِل) ჰქვია, რომელიც ქართულში „მანძილ“-ის სახით შემოვიდა და რომელიც თავდაპირველად ჩამოსახდომ ადგილს, სადგურს აღნიშნავდა, შემდეგ მანძილს სადგურიდან სადგურამდის და უკანასკნელ — მანძილს საზოგადოდ, ე. ი. დისტანციას ორ პუნქტს შორის.

#331

ვეფხის-ტყაოსანში მანძილის მნიშვნელობით „ეჯი“ (სომხ. ლ) იხმარება:

ადრე დავბრუნდით, ვიარეთ არ **ეჯი** გზისა შორისა (477, 3).

„სავანის“ ერთი მნიშვნელობა თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო სადგური დიდ შარაგზაზე, სადაც მოგზაურნი დაივანებდნენ, აქედან შემდეგ დისტანცია სადგურებს შორის, და, უკანასკნელ, საზოგადოდ მანძილი. ამიტომ ჩვენი ძეგლის „ორის დღის სავანე“, თუ იგი შეცდომით არ არის, იგივე უნდა იყოს, რაც „ორი დღის გზა, ორი დღის მანძილი“.

ამასთან დაკავშირებით არ შეიძლება არ მოვიგონოთ, რომ **სავანე** სოფელს ჰქვია, რომელიც მდებარეობს საჩხერის რაიონში (არგვეთის სასოფლო საბჭოში), ხოლო **სავანისუბანი** სოფელია ხაშურის რაიონში (ტეზრის სასოფლო საბჭოში). მგონია, რომ ამ სოფლების სახელები იქიდან წარმოდგა, რომ იქ ძველად გადიოდა დიდი შარაგზა და იყო სავანე, სადაც შეიძლებოდა ჩამოხდომა და დავანება, დასადგურება.

¹⁰¹ ეს ადგილი სინურ მრავალთავშიც არის დამოწმებული (15, 26; 37, 17). „სავანე“ სამაყოფი ადგილის მნიშვნელობით თვით ამ ძეგლშია ნახმარი: მივიდა სავანესა მას პავლჭსს — 250, 15.

სიცოცხლე. ნახე ცოცხალი.

სმნიერი. სულხან ორბელიანს **სმნიერი** „სამ წლისად“ აქვს ახსნილი და იმოწმებს ადგილს მეფეთა წიგნიდან (I, 1, 24), სადაც ბაქარის გამოცემაში (1742/3) და თბილისურში (1884) „სამ-წლოვანი“ იკითხება („ზუარაკითა სამ წლოვანითა“). სულხანს ხელთ სხვა რედაქციის ტექსტი ჰქონებია და იქიდან ამოულია **სმნიერი**, რომელიც ოშკის ხელნაწერებშიც იკითხება: „და შემდგომად მისა აღვიდა იგი სელომდ და თანა-წარიბა მან ზუარაკი ერთი სმნიერი“. სამაგიეროდ იმავე ოშკური ბიბლიის პირველ წიგნში სათანადო სიტყვაა „სამ წლისად“: „და ჰრქუა მას ღმერთმან: მომგუარე მე დიაკეული სამ წლისად და თხად სამ წლისად და ვერძი სამ წლისად და გურიტი და ტრედი“ (დაბ. 15, 9). სწორედ ეს ადგილია დამოწმებული სინურ მრავალთავში, მაგრამ აქ „სამ წლისას“ ნაცვლად **სმნიერი** იკითხება: „ამისთჳს ამცნო გურიტისად უფალმან აბრაჰამსა, ვითარმედ: მოიყვანო შენ ჩემდა დიაკეული ერთი სმნიერი და ვერძი ერთი სმნიერი და ვაცი სმნიერი და გურიტი და ტრედი“ (226, 23-26). ამ სიტყვაში საყურადღებოა ხმოვნის ამოღება **სამ**-იდან და **ნიერ** სუფიქსი, რომელიც „ბედნიერ“-შიც გვაქვს. **სმნიერი** — სამის მქონები, სამიანი (იგულისხმება ხნოვანება, წლებით განსაზღვრული).

სტუქო. ნახე წესი.

სულმცირე. ნახე მცირე.

ტაბასტაკი. სინურ ლექციონარში იკითხება: იოანე ნათლისმცემელიო „ტაბასტაკ-დაგებულთა მათ და სამეუფოდსა ტაბლასა ზედა მსხდომარეთა დაადგა ზე და მბრძანებელსა ეგრე ეტყჳს: არა ჯერ-არს“ (208, 6-8). „ტაბასტაკი“ სპარსულია და ხალიჩას ჰქვია. თავისი აკ-ით იგი საშუალ-სპარსულობას ამჟღავნებს, ახალ სპარსულში იგი „ტაბასტაკ“-დ იქცა (تَبَسْتَه) a fringed carpet, „ფოჩებიანი ხალიჩა“, შტაინგასით). იმავე მნიშვნელობით სიტყვა ძველ სომხურშიც იხმარება, მაგრამ პარით (*տապաստակ* ტაპასტაკ).

ურთიერთას. ნახე სიტყვების მონაცვლეობა.

უჟიკ-ი. ნახე არშებრ.

#332

ფართო. ნახე მცირე.

ფარმანდი. ნახე პალავანდი.

ქარგადანი. ნახე ვიგრი.

ღამის მხერვალი, მთიები. როგორც ცნობილია, ვენერა (ასპიროზი, აფროდიტე) ყველაზებრწყინვალე მნათობია ცთომილებსა და ვარსკვლავებს შორის. იმის მიხედვით, თუ რა მდგომარეობაშია ეს ცთომილი ორბიტზე

დედამიწისა და მზის მიმართ, იგი ან დასავლეთით კაშკაშებს, სალამოს, მზის ჩასვლის შემდეგ, ან აღმოსავლეთით, გათენების წინ, მზის ამოსვლამდე. ამიტომ იგი ორ სხვადასხვა ვარსკვლავად მიაჩნდათ ძველად და სახელიც ორი ჰქონდა, რომელთაგანაც ერთია ბერძნული **ასპიროზ** (ἄσπεριος) მეორე — ქართული **მთიები**. უკანასკნელის შესახებ ს. ორბელიანი ამბობს: „**მთიები**. ესე არს აფროდიტი, რომელ არს ცისკრის ვარსკვლავი“. მაგრამ ბერძნული „ასპიროზის“ ნაცვლად წინათ სხვა ქართული სახელი ყოფილა, რომელიც ცნობილი ხდება იოანე ოქროპირის „სატფურების“ საკითხავიდან, სადაც მოციქულები ვარსკვლავებთანაა შედარებული. აქ იკითხება: „ვარსკვლავთაჲ რომელიმე **ღამის მხერვალ** არს, რომელიმე — მთიები, ხოლო მოციქულთაგანი არავინ ღამის მხერვალ არს, არამედ ყოველნივე ვითარცა მთიებნი ბრწყინვალე არიან“. ეს გადმოგვცემს შემდეგ ადგილს ბერძ. ტექსტისას: Ἐν τοῖς ἀστέροις ὁ μὲν ἔστιν ἄσπεριος, ὁ δὲ φασφόριος, ἐν δὲ τοῖς ἀπιοστόλοις ἄσπεριος οὐδέστις, ἀλλὰ φασφόριον πάντες. „მთიების“ ეტიმოლოგია სწორად მოჰყავს ს. ორბელიანს: „**მთიები** ითქმის განმანათლებლად (+გინა მთენებელად B)“. მართლაც, „მთიები“ წარმოდგება თევა-საგან და ასე დაიშლება: მ-თი(ვ)-ებ-ი → მთიები, რომელიც ათი(ვ)ებს, ანუ ათევს, ე.ი. ათენებს (შდრ. ღამე გავათიე, გაათია).

რაც შეეხება „ღამის მხერვალს“, რომელიც ბერძნ. ἄσπεριος-ს უდრის, მისი მეორე ნაწილი („მხერვალი“) წარმოდგარია „ხერვა“ ზმნისაგან და ისეა ნაწარმოები, როგორც მკერვალი, მხატვარი, მღებარი, მწერალი და სხვ., მაგრამ რას ნიშნავს „ხერვა“, არ ვიცით, რადგანაც ასეთი ზმნა სხვა წყაროებიდან ჯერჯერობით არა ჩანს.

შალილ-ი. ამ სახით სიტყვა არ გვხვდება ძველში, მაგრამ გვხვდება მისგან ნაწარმოები **დაშალილნეს** და **მეშალილება**. ერთგან იკითხება: „არა არიან დღეს მკეცნი მძვნვარენი, რომელთამცა მძორებრ **დაშალილნეს** კორცნი ჩუენნი უფლისა ჩუენისათვის, რადთამცა უძლეთ მას და გვრგვნოსან ვიქმნენით“ (261, 18-21). სხვაგან იკითხება: „და ღათუ [ლომნი] განძვნებულ იყვნეს კლვად მისა (იგულისხმება: დანიელისა) **მეშალილებისა** მისგან ბუნებისა დამზადებულსა მას ზედა კორცსა და ღათუ ბუნებაჲ იგი მკეცთაჲ აწუევდა, შეიშინეს და ვერ იკადრეს შეხებაჲ კორცთა“ (108, 17-19). „შალილი“ — ეს არის სომხ. շաղիլ, რომელიც გვხვდება, სხვათა შორის, გამოსლვათა წიგნის 21-ე თავში. აქ ოშკურ ბიბლიაში ქართულად იკითხება: „უკუეთუ ვინმე მოაღოს ჯურღმულსა ანუ აღმოჰკუეთდეს ჯურღმულსა და არა დაარქუას მას და შთავარდეს მას ზროხაჲ ანუ ვირი, უფალმან მის ჯურღმულისამან“

მისცეს ვეცხლი უფალსა მათსა, ხოლო მკუდარი იგი მისი იყოს“ (21, 23-34)¹⁰². აქ მოყვანილი სიტყვები „მკუდარი იგი მისი იყოს“ სომხურში აგრეთა გადმოცემული: *և զաղիւն სուրս լիցի* („და შალილი იგი მისი იყოს“). **შალილი** — მკუდარი ცხოველი, მძორი, ხორცი; **მეშალილე** — ხორცის მჭამელი, მძორის მჭამელი; **მეშალილება** — ხორცის მჭამლობა, მემძორეობა; „მძორებრ **დაშალილნეს** კორცნი ჩუენნი“ — მძორსავით შეჭამონ ჩვენი ხორცი.

შარავანდი, შარავანდედი. როგორც ნ. მარმა აღნიშნა, **შარავანდი** სპარსულია და მეფის გვირგვინს ნიშნავს. აქედან არის **შარავანდედი** — გვირგვინოსანი, მეფე¹⁰³. ჩვენს ძეგლში „შარავანდ“-იც იხმარება და „გვრგვნი“-იც. მაგრამ მათ შორის ის განსხვავებაა, რომ „გვრგვნი“ ყოველგვარ გვირგვინზე ითქმის (მაგ., ასპარეზზე გამარჯვებულს ძლევის გვირგვინით აჯილდოებენ: „გვრგვნის მომცემელი იგი მძლეთა“ 186, 25), „შარავანდი“ კი უმეტესად მეფის გვირგვინზე ითქმის: მეფე იგი მათი, რომელსა შარავანდნი თავსა ედგენს 108, 2; მეფენი, რომელთა ედგენს შარავანდნი თვსნი აღუმაღლებიან 224, 27 (შდრ. 155, 20).

„შარავანდედი“ გვირგვინოსანს, მეფეს ნიშნავს თამარ მეფის ისტორიის სათაურში: „ისტორიანი და აზმანი **შარავანდედთანი**“, მაგრამ ამ სიტყვამ ახალ ქართულში ბრწყინვალეობის, ბაკმის მნიშვნელობა მიიღო. ამ ახალი მნიშვნელობით „შარავანდედი“ უკვე ეფრემ მცირის ერთ ნაშრომში გვხვდება: „ხოლო თანამონადირენი იგი მისნი ჩუჭულეებისაებრსა მას ხედვიდეს **შარავანდედსა მზისასა** და იგი ოდენ მხოლოდ დაშთომილ იყო შეკრულად საკრველთა ვერმხედველობისადათა“¹⁰⁴.

ცოცხალი. ნახე ცხოველი.

ცხებული. „ფართო“-სთვის მოყვანილ ციტატაში მათედან (11, 29-30)¹⁰⁵ სხვაც არის საყურადღებო: აქ იკითხება: „უღელი ჩემი **ცხებულ**“, რაც იმით აიხსნება, რომ აურევიათ ერთმანეთში ბერძ. *χρηστός* („საამური“, „ტკბილი“) და *χριστός* („ცხებული“). ბერძნული ტექსტის სათანადო ადგილას იკითხება *Ὁ γὰρ ζυγὸς μὴ χριστός ἐστίν*. ეტა (η) წაუკითხავთ ი-დ (ქრისტოს ან ხრისტოს) და სიტყვა „ცხებულად“ უთარგმნიათ.

ცხოველი, ცოცხალი. ძველის-ძველად „ცხოველი“ აღნიშნავდა ცოცხალს და მისი საპირისპირო სიტყვა იყო „მკუდარი“ (მრავლ. რიცხვში „მკუდარნი“ ან ზოგჯერ „მომწყუდარნი“), ხოლო **განცხოველება** გაცოცხლებას ნიშნავდა.

¹⁰² წიგნი ძუელისა აღთქუმისანი. ტ. I, ნაკვ. I. გამოსცა ა. შანიძემ. 1947.

¹⁰³ TP III, სტ. LXX-LXXI. მზია ანდრონიკაშვილი ერთს მის ჯერ დაუბეწდავ წერილში „შარავანდის“ მეორე ნაწილს სხვანაირად ხსნის, ვიდრე ნ. მარი.

¹⁰⁴ ეფრემ მცირე, უწყებად მიზეზსა ქართველთა მოქცევისასა. თ. ბრეგამის გამოცემა. 1959, გვ. 7 (ეს უდრის ბერძნულის ტექსტს: *καὶ οἱ μὲν συσθιρεῖσθαι τῆς ἀκτίνος συνήθως ἀπήλαστον* და სხვ.).

¹⁰⁵ ნახე ზემოთ (გვ. 329) ფართო (მცირესთან).

ეს ძველი მნიშვნელობა სიტყვისა კარგად ჩანს სინურ მრავალთავშიც: განრჩად ცხოველთა და მკუდართა 51, 24; შენ სამ დღისა მკურადი და უკუნისამდე

#334

ცხოველი 174, 33-34; რაფთა ცოდვითა მომკუდარი იგი კაცი კუალაც განაცხოველოს 17, 34; მომწყუდართა განაცხოველებს 11, 37; (ქრისტე) შთაჲდა ჯოჯობხეთა... და განცხოველდა და აღდგა 154, 27.

იმავე ძველის ძველ ენაში **ცოცხალი** აღნიშნავდა ტანმრთელს, ჯანმრთელს, **სიცოცხლე** — ჯანმრთელობას, ხოლო **განცოცხლება** — მორჩენას. „ცოცხლის“ საპირისპირო სიტყვა იყო „სნეული“. ამის მაგალითები სინურ მრავალთავშიც მოიპოვება: (პეტრე) მასვე ღამესა დაეცა და აღემართა, იწყლა და დასნეულდა და მერმე განიკურნა და განცოცხლდა 103, 13-14 (ე.ი. მერმე მორჩა და ტანმრთელი შეიქნაო); სნეულისა სიცოცხლისათვის ევედრების 122, 21 (ავადმყოფის ჯანმრთელობისთვის ევედრება); [მოციქულებს მკურნალი იმიტომ ეწოდებაო], რამეთუ წყლულებანი ჩუენნი განკურნნეს და ნაგუემნი ჩვენნი განაცოცხლნეს 218, 18-19. ეს იყო ძველი მნიშვნელობა „ცოცხლისა“ და მისგან ნაწარმოები სიტყვებისა.

შემდეგში „ცოცხალმა“ მნიშვნელობა იცვალა და მიიღო ის მნიშვნელობა, რომელიც დღესაც აქვს, ე. ი. დაუპირისპირდა „მკუდარს“.

პავლე მოციქულის წამებაში მოთხრობილია, რომ ნერონ კეისრის პირის მწდე ახალგაზრდა პატროკლე დაინტერესდა პავლეს ქადაგებით და წავიდა მის მოსასმენადო, მაგრამ ხალხის სიმრავლის გამო ვერ შევიდა პავლეს სადგომში და ავიდა სამ-სართულიან სახლში, გადმოჰდა სარკმელზე და იქიდან უსმენდა, მაგრამ ძილი მოეკიდა, გადმოვარდა და მოკვდაო. ეს ამბავი აცნობეს კეისარს, რომელიც შეწუხდა, მაგრამ რაღას გააწყობდა, პატროკლეს ადგილას სხვა კაცის დაყენება ბრძანაო. ამასობაში მკვდარი პატროკლე მიუტანეს პავლეს, რომელმაც იგი ლოცვით გააცოცხლაო. გააცოცხლებული პატროკლე კეისართან გაგზავნესო და მოახსენესო: „პატროკლე **ცოცხალ** არს და დგას იგი ბჭეთა გარე“. როცა შეიყვანეს კეისართან, მან ჰკითხა: „პატროკლე, ცოცხალ ხარა?“ ხოლო მან ჰქუა: ცოცხალ ვარ, უფალო კეისარ. კეისარმან ჰრქუა მას: და ვინ არს, რომელმან განგაცოცხლა შენ?“ (250-251). ამ ადგილიდან ჩანს, რომ „ცოცხალს“ და „განცოცხლებას“ იგივე მნიშვნელობა აქვს, რაც დღევანდელ ქართულში.

შემდგომი თხრობიდან ვტყობილობთ, რომ ნერონმა განაჩინა პავლეს თავის მოკვეთა და, როცა მიჰგვარეს მას პავლე, მან კეისარს უთხრა: „კეისარ, არა მცირედ ჟამ **ცხოველ** ვარ მე ჩემისა მეუფისა და, ოდეს თავი მომკუეთო, მე აღვდგე და გამოგეცხადო შენ, რაფთა სცნა, რამეთუ არა მოგკუედ, არამედ **ცხოველ** ვარ მე უფლისა ჩემისა მიერ იესუ ქრისტესა“ (252, 9-11).

აქედან ჩანს, რომ ერთსა და იმავე მოთხრობაში ერთისა და იმავე ცნების გადმოსაცემად (живой) ძველი ტერმინიც არის ნახმარი („ცხოველი“) და ახალიც („ცოცხალი“).

შეიძლება ითქვას, რომ IX საუკუნის მეორე ნახევარში „ცოცხალი“ ახალი მნიშვნელობით იხმარებოდა არა მარტო სასაუბრო ენაში, არამედ სალიტერატუროშიც, როგორც ეს ჩანს მაკარი ლეთეთელის ანდერძიდან, სადაც „ცოცხალს“ „მიცვალებული“ უდგას პირისპირ: მაკარი ამბობს:

#335

„რომელნი აღმოიკითხვიდეთ წმიდათა ამათ სიტყუათა ამათ მიერ, ჩვენ პირველ მოკსენებულნი ესე **ცოცხალნი** და **მიცვალებულნი** მოგვკსენენით ღმრთისათვის წმიდათა ლოცვათა თქუენთა შინა“ (280, 17-18), და რა გასაკვირველია, რომ ერთი საუკუნის შემდეგ იოვანე-ზოსიმესთვის, რომელმაც მესამედ შემოსა სინური მრავალთავი, „მიცვალებულის“ საპირისპირო ცნება „ცოცხალი“ ყოფილიყო: „გვედიეთ წმიდასა ლოცვასა თქუენსა მე, ფრიად ცოდვილი იოვანე, და მიქაელ და მიქაელ და მშობელნი და ძმანი ჩუენნი და ყოველნივე ჩუენეულნი, **ცოცხალნი** და **მიცვალებულნი**, სულიერნი და ჯორციელნი“ (282, 9-11).

თუ როგორ ცვლის „ცხოველს“ „ცოცხალი“, ეს კარგად ჩანს ფსალმუნის ერთი ადგილიდან (ფს. 54, 16), რომელიც სხვადასხვანაირად იკითხება ძველ ხელნაწერებში: **Ⲡ** რედაქციის ტექსტი (A 38 ხელნაწერისა) ასეთია: „მოვედინ სიკუდილი მათ ზედა და **ცხოველნი** შთაჲდენ იგინი ჯოჯოხეთად“. **Ⲙ** რედაქციის ძველ ხელნაწერებში (რომლებიც აღნიშნულია BCDE ლიტერებით) იგივე სიტყვა მეორდება, თუმცადა კი სხვა ფორმით: „და **ცხოველი** შთაჲდენ იგინი ჯოჯოხეთა“, ხოლო **Ⲛ** რედაქციაში (ე. ი. გიორგისეულში) ფორმა იგივეა, რაც **Ⲙ** რედაქციაში, მაგრამ სიტყვა - სხვა: „და **ცოცხლი** შთაჲდენ იგინი ჯოჯოდეთა“¹⁰⁶.

წარცოდვა. ნახე თანა-წარცოდვა.

წესი. ეს სიტყვა სომხურშიც იხმარება (**ձէս** წეს), მაგრამ იქ იგი ქართულიდან ნასესხებად ითვლება¹⁰⁷. მას სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს, რომელთაგან ერთი თითქმის უცნობი იყო და სინური მრავალთავიდან ხდება ცნობილი. აქ წყლის შესახებ იკითხება: „უკუეთი ვისმე სწადის კითხვად, ვითარმედ რაღსა წყლისაგან და არა სხვსაგან **წესისა** მოეცემის მაღლი იგი, საღმრთონი წიგნნი აიხუენ და ჰპოო, ვითარმედ დიდ და მთავარ არს წყალი და **ოთხთა** საჩინოთა მათ **წესთა** უმჯობეს“ (85, 9-12). სათანადო ბერძნულ ტექსტში იკითხება: Εἰ δὲ τις πίθεῖ γυνᾶμαι διὰ τί δι' ἡδαιος, καὶ μὴ δι' ἐτέριου τῶν στοιχείων ἢ χάριδ

¹⁰⁶ მომყავს მზექალა შანიძის მიერ დასაბუქდად მომზადებული ტექსტის მიხედვით.

¹⁰⁷ ჰრ. აჭარიანი, სომხური ენის ეტიმოლ. ლექსიკონი, III (სომხ.).

δίδοται, τὰς θείας γραφὰς ἀναλαβὼν εὐρήσει. Μέγα γὰρ τι τὸ ᾤδωρ, καὶ τῶν τεσσάρων τοῦ κόσμου στοιχείων τῶν φαινομένων τὸ κάλλιστον (PG 33, pp. 432-433). მამასადამე, აქ „წესს“ იგივე მნიშვნელობა აქვს, რაც შემდეგში იოანე პეტრიწის „ასოს“ მის ნათარგმნ ნემესიოსის წიგნში: „არიან უკუჭ ასონი ოთხ: ქუჭყანად, წყალი, აირი, ცეცხლი“¹⁰⁸. მაგრამ, როგორც აღნიშნავს მენესიოსის წიგნის გამომცემელი ს. გორგაძე, ი. პეტრიწი შემდეგში სხვა ტერმინზე გადავიდა: იმავე მნიშვნელობით „კავშირს“ ხმარობდა¹⁰⁹. მაგალითად, იგი ერთგან ამბობს: სტუქიოდ ეწოდების

#336

კავშირსა... ოთხთა ამათ ვიტყვ: ცეცხლსა, აირსა, წყალსა და ქუეყანასა“.¹¹⁰ სწორედ ეს უკანასკნელი ტერმინი დამკვიდრდა ქართულ ფილოსოფიაში. რაც ჩანს ვეფხისტყაოსნიდანაც, სადაც იკითხება:

დამშლიან¹¹¹ ჩემნი კავშირნი, შევჰრთვივარ სულთა სირასა (884, 4).

„კავშირნი“ აქ სტიქიებია ანუ ელემენტები, რომლებიც სახელდებით ჩამოთვლილია ნესტან-დარეჯანის წერილში:

ღმერთსა შემვედრე, ნუთუ კვლა დამხსნან სოფლისა შრომასა,
ცეცხლსა, წყალსა და მიწასა, ჰაერთა თანა ძრომასა¹¹²

(1304, 1-2).

ს. ორბელიანმა „ასო“-ც იცის და „კავშირი“-ც; იგი „ასოს“ კავშირად განმარტავს და „კავშირს“ - ასოდ: „ასო ელადელთა ჯმითა ჰრქვიან კავშირთა. ამისთვის ფილასოფოსთა მიერ ასონი სახელ-ედებიან: ცეცხლსა, აირსა, წყალსა და ქუეყანასა“. „კავშირი — ოთხი იგი ასონი: მიწა, წყალი, აირი და ცეცხლი არიან, ვინაითგან ამათ მიერ არს ყოველთა სხეულთა შემტკიცება“. ამას გარდა, მან ბერძნული სიტყვა „სტიქია“-ც იცის „სტუქო“-ს ფორმით: „სტუქო. ესე არს ოთხთა კავშირთა ანაქსვნი“ და სხვ., მაგრამ მან არ იცის „წესი“ კავშირის მნიშვნელობით. ეს სიტყვა მის ლექსიკონში რომელიდაც მისი საქმის გამგრძელებელს ჩაუმატებია წყაროს დაუსახელებლად: „წესნი ოთხნი ნივთნი“. ამას მოსდევს კავებში რედაქციის ახსნა სულხანის სიტყვებით [=კავშირი, ოთხნი იგი ასონი: მიწა, წყალი,

¹⁰⁸ ნემესიოს ემესელი. ბუნებისათვის კაცისა ბერძნულითგან გადმოღებული იოვანე პეტრიწის მიერ. გამოსცა ს. გორგაძემ. 1914.

ეს მნიშვნელობა „ასო“ სიტყვისა უკავშირდება სომხ. սասո („ასო“) სიტყვის მნიშვნელობას: սասո, տարր (მრ.տարրեր „ასონი“, „სტიქიები“).

¹⁰⁹ იქვე, გვ. 179.

¹¹⁰ იოანე პეტრიწის შრომები. ტ. II. ტექსტი გამოსცეს და გამოკვლევა დაურთეს შ. ნუცუბიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა. 1937, გვ. 5.

¹¹¹ დამშლიან - დამშლია.

¹¹² ეს ოთხი ელემენტი გამოსაცნობი კითხვაა „ქალაქიანში“. „ქალმა ჰკითხა ვაჟს: ვინ არის მამა შენიო? ვაჟმა მიუგო: ჰაერი და ცეცხლიო. ქალმა ჰკითხა: ვინ არის დედა შენიო? ვაჟმა მიუგო: მიწა და წყალიო („ქალაქიანი“, ზ. ჭიჭინაძის გამოცემა, 1887).

აირი და ცეცხლი¹¹³. რამდენადაც ვიცი, სხვა ლექსიკონებში ეს სიტყვა ამ მნიშვნელობით არ არის შეტანილი.

წინამსრბოლი. იოანე ნათლისმცემლის წოდებად ქართულ თეოლოგიურ ლიტერატურაში ბერძნ. πρίνδομις-ის შესატყვისად საბოლოოდ დამკვიდრდა „წინამორბედი“, რომელიც სინურ მრავალთავშიც გვხვდება (მაგ., 25, 23), მაგრამ მასთან ერთად „წინამსრბოლიც“ იხმარება (28, 1; 29, 1; 29, 31), რომელიც იმავე ზმნის ფუძისაგანაა ნაწარმოები, რომლისაგანაც „წინამორბედი“.

წუნ: მწუნს. ამჟამად მოგვეპოვება წყვილ-წყვილი ზმნები, რომელთაგანაც ერთი გარდამავალია და მეორე — გარდაუვალი: ვიძინებ — მიძინავს, ვიძულებ — მიძულს, ვიწონებ — მომწონს და მისთ., მაგრამ გვაქვს გარდამავალი **ვიწუნებ** და არ გვაქვს მისი ცალი, რომელიც გარდაუვალი უნდა იყოს.

#337

ძველად კი გვქონია და შემდეგ დაგვკარგია. სინურ მრავალთავში იკითხება: „ნუმცა **გუწუნს** ჩუენ სიმცირჳ ესე კრებულისაჲ“ 77, 16. ეს ნიშნავს, რომ ყოფილა გარდაუვალი ზმნა: მწუნს („ვიწუნებ“, „არ მომწონს“), გწუნს, სწუნს, გუწუნს (=გვწუნს).

ხუჟიკი. ნ. არშებრ.

ჰუჟიკი. ნ. არშებრ.

სიტყვების მონაცვლეობა. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ (გვ. 320), ჩვენს ქრესტომათიაში მოთავსებული თხზულებანი სხვადასხვა დროს არის ნათარგმნი. ამიტომ იგი ასახავს კიდევ სხვადასხვა დროის ფორმებსა და სიტყვებს ან სიტყვათა სხვადასხვა დროის მნიშვნელობას. მაგალითად, ოთხთავის ენამ „ურთიერთას“ იცის, აქ კი ეგეც იხმარება, მაგრამ მას ხშირად „ერთიერთას“ ენაცვლება: **ურთიერთას** ეტყოდეს და **ერთიერთას** უბრძანებდეს 120, 14-15:

დღევანდელი „ზოგის“ მნიშვნელობით ძველად „რომელიმე“ იხმარებოდა (მრ. რიცხვის ფორმით: რომელნიმე). იგი აქაც გვხვდება: **რომელნიმე** ივტოდეს, **რომელნიმე** დაემორჩილებოდეს, **რომელნიმე** ირყეოდეს, **რომელნიმე** ხილვადმდე ტანჯვისათჳს უმეტეს შეშინდეს (117, 4-5). მაგრამ მის გვერდით „ზოგი“-ც ჩნდება: და **რომელნიმე** ჩუენგანნი კადნიერ იყვნეს სიკუდილსა ზედა მხიარულითა გულითა, და **ზოგნი** — მწუხარე და შემუსრვილ გულითა, და **ზოგნი** ილოცვიდეს და ჰმადლობდეს ღმერთსა, და **ზოგნი** ერთიერთსა ნუგეშინის-სცემდეს 273, 28-30.

ვარიანტები. ძეგლში ერთი და იგივე სიტყვა ხშირად სხვადასხვა ფორმით გვხვდება, რაც დიდად საინტერესოა ქართული ისტორიული დიალექტოლოგიის

¹¹³ ს.-ს. ორბელიანი. ქართული ლექსიკონი. პროფ. ი. ყიფშიძისა და პროფ. ა. შანიძის რედაქციით. 1928, გვ. 435.

თვალსაზრისით: დაკსული 199, 15 და დაკშული 199, 16; მწიკული (შემწიკულული 77, 10) და მწინკული 77, 11; ქრევა და ნქრევა (ქარნი აქრევედეს 119, 21; ქარი ანქრევედა 118, 29); ყუდრო და მყუდრო (ვითარცა ცხოვართა შორის მშვდთა და ყუდროთა 108, 16; მშვდსა მას და მყუდროსა და შუენიერსა მარხვასა 110, 21), უხრწნელი 201, 36, უხრწნელად 203, 10 და უკრწნელო 201, 13, უკრწნელად 203, 12; ძალიან მრავალფეროვანია „ზეშთა“-ს ვარიანტები: ზეშთა 65, 23, ჟესთა 172, 3, ჟეშთა (უჟეშთაეს 202, 25); გვაკლია „ჟეჟთა“, რომელიც ადიშის ოთხთავშია დადასტურებული (იოვ. 3, 31).

ტერმინები. საინტერესო სურათს იძლევა ძეგლში შესული ტერმინები სხვადასხვა დარგისა: სოფლის მეურნეობისა, საფეიქრო, ნაოსნობისა, ანატომიისა და სამკურნალო, სამუსიკო და სხვ. ჩამოვთვალოთ ზოგი მათგანი:

ა) სოფლის მეურნეობისა: ყანაა 48, 21 (და სხვაგანაც), ყანობირი 67, 32; 68, 25; ჯეჯილი 26, 34; აღმოსცენება (სხვადასხვა ფორმით, მრავალგან: აღმოსცენდა, მცენარე და სხვ.), ულუაწი ადგილი 64, 15; განირყუნეს ყანაა შენი და ნაყოფი შენი 48, 21-22; უქმნელი და უთესველი ყანაა 31, 30; იფქლი წმიდაა 51, 37, იფქლი თავ-ქარსხმული 25, 24; ფეტვ 233, 2;

338

ღუარძლი 51, 37; ნაყოფი 26, 34 (და სხვაგან), უნაყოფო, ჯარი უკუანა საბამი, მშრომელი, ურნატ-სავსედ განმმართებელი და ურმად მკნე 66, 16; საკნველი 139, 18; 139, 24; მანგლი 205, 1; მომკა 34, 21; მოთიბა (მოთიბნა ჯეჯლნი 25, 24), თაფლი, თაფლუჭი 55, 8; რტომ ვენაჯისა 34, 15; ვენაჯისა კვრტი, რომელმან ტევანი გამოიღო 47, 25; კუფხალი 261, 36, სხლვა 159, 2; მარანი 18, 17; მწნეხარი 261, 31; მოსთულება 233, 4; ხუასთაგი 273, 3; ცხენი, ჰუნე, კიცვ, კაპრაული, ცხოვარი, ვერძი და სხვ.

საინტერესოა აღწერა იფქლისა, ვენახისა და ზეთისხილისა, გვ. 232-233; არა ნაკლებ საინტერესოა „ურგები ყანის“ დამუშავების წესი: „მუშაკმან ყანაა ურგები და განრყუნილი პირველად ცეცხლითა მოწვს და ამისა შემდგომად ძირი იგი საკნველითა აღმოკვხურის და განარჩიის“ (139, 23-25).

ბ) ნაოსნობისა: მენავენი, მენავეთ-მოდლუარი, აფრაა უბოვანი 106, 2, სუეტი, საბელნი განზიდულნი 106, 2, კმელად გამოდგინება ნავისა 107, 16, საბელნი კავთა ნავისათანი 277, 21, აღძრვაა ზღვსა, დაათქა 105, 2, ღელვაა 106, 21, ნავი დაექვა და სხვ.

გ) საფეიქრო: ქსოვილი 44, 12, მატყლისა სამოსელი 55, 11, სელისა სამოსელი 55, 12; მთელი რიგი სიტყვები, რომლებიც საჭიროა ქსოვის პროცესისათვის: ქსელი, მქსოველი, მატყლი, საგუსალი (=საგსუალი?), ცხემლი¹¹⁴ (40, 21-28) და სხვ.

დ) სამკურნალო: წამალი სამკურნებელი 109, ვნება თავისა და სალმობა ფერჯთაჲ, მეყს შებოროტებაჲ 109, 14, განსივებაჲ სტომაქისაჲ, წყლით განსივებაჲ მუცლისაჲ და მსივანებაჲ (109), სტომაქ სალმობიერი 109, 28 და სხვ. შემადრწუნებელი სურათია დახატურლი, თუ როგორ თანდათან კვდება ყინვისაგან დამზრალი კაცი (118).

∴

სხვაც ბევრია საინტერესო სინურ მრავალთავში (მაგ. თვეების სახელები, სამუსიკო ტერმინები, ჭურჭლისა, ქორწილისა, წვეულებისა და სხვ.), მაგრამ შეიძლება ამით დავამთავროთ. ვიტყვი მხოლოდ, რომ ეს ძეგლი იმდენად მნიშვნელოვანია ქართული ენის ისტორიისათვის, რომ აუცილებელია მისი სიმფონიის შედგენა, რომ გამოვლენილ იქნეს გრამატიკული ფორმების მრავალფეროვნება და სიტყვიერი მარაგის მთელი სიმდიდრე¹¹⁵.

¹¹⁴ ილია ჭყონიას თავის „სიტყვის-კონაში“ (პეტერბ. 1910, МЯЯ, I) თ. რაზიკაშვილის ცნობის მიხედვით შეტანილი აქვს: „ცხემლა — საქსოვი იარაღი, რაზედაც ძაფს გააბმენ და ქსელში გააქვთ და გამოაქვთ“. ჩემი ჩანაწერების მიხედვით (1913 წ.) მთიულეთში აგრეთვე „ცხემლა“ ითქმის, მაგრამ ხევსურეთსა და თუშეთში — „ცხემლი“. მოხევეები კი მის აღსანიშნავად „ჭალა“-ს ხმარობენ.

¹¹⁵ მადლოზას მოვახსენებ დოც. ლ. კიკნაძეს, რომელმაც ეს წერილი გადამიკითხა და რამდენიმე შენიშვნა მომცა.